

An aerial map of Amsterdam in shades of yellow and orange, with a large, dark, stylized dome of a church (likely the Basilica of St. Nicholas) superimposed on it. The sky is a mix of blue and green with some white clouds. The text is overlaid on the map and sky.

KNOB

Koninklijke
Nederlandse
Oudheidkundige
Bond

BULLETIN

Tweemaandelijks tijdschrift voor monumentenzorg,
architectuurgeschiedenis, archeologie,
cultuurbeleid, musea en archieven

Walburg
Pers

1991 - 2

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses
Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de
KNOB, tevens orgaan van de
Rijksdienst voor de Monumentenzorg
en de Rijksdienst voor het
Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

Prof. dr. ir. F. W. van Voorden
(hoofdredacteur), prof. dr. E. R. M.
Taverne (adviseur), mevr. drs.
M. M. A. van Boven, mevr. drs.
M. L. A. J. Th. Brekelmans, mevr. drs.
M. J. Dolfin, mevr. drs. J. B. Geerlink,
mevr. drs. M. Krauwer, dr. ir.
R. A. F. Smook, prof. dr. ir.
C. L. Temminck Groll, mevr.
M. P. Wolff, prof. dr. A. van der Woud.

Redactieraad

Jhr. ir. L. L. M. van Nispen tot
Sevenaer (voorzitter),
prof. dr. W. J. H. Willems, mr.
C. H. Goekoop, drs. U. F. Hylkema,
drs. J. F. van Regteren Altena, drs.
C. O. A. Baron Schimmelpenninck
van der Oije, ir. C. J. Vriesman, mevr.
drs. M. J. H. Willinge.

Lay-out en vormgeving

Walburg Pers.

Summaries

Mevr. drs. M. L. A. J. Th. Brekelmans.

Abonnementen

Bureau KNOB,
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756
Abonnement en lidmaatschap KNOB:
f 65,—; f 40,— (t/m 27 jr); f 100,—
(instelling etc.). Opzeggingen voor
1 december van het jaar.

Losse nummers en druk

Walburg Pers
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-10522.

Losse nummers f 15,—.

ISSN 0166-0470

37

Mariëtte Kamphuis

**Het Curaçaosche Monumentenplan een
toverstok?**

44

Ed Taverne

De incomplete stad

49

Martijn de Moor

Vierakter gewijd aan stedelijke leegte

53

J. Schaeps

Cornelis Springer als topograaf

59

Publikaties

Jan van den Noort, 'Pion of Pionier'
(recensie: *M. Provoost*); Wim Lavooij,
Twee eeuwen bouwen aan Arnhem;
Gebouwd in Arnhem (recensies: *A. van
der Woud*)

61

Recent verschenen

62

Berichten

Archeologie: Gemeentelijke archeologen,
Monumentenverordening Amersfoort,
Archeologisch museum in Haarlem,
Deltaplan restauratie en conservering, De
Oudheid versierd, Middeleeuwen in
Duitsland, Laat-neolithisch graf bij
Schokland.

Architectuur: Het Paviljoen Van
Beuningen-De Vriese

Monumentenzorg:

Monumentencommissies, deskundigheid
gewenst? (verslag KNOB-studiedag)

Historische stedenatlas: Atlas
Schoonhoven en Nieuwpoort

68

Tentoonstellingen

De gouden schemer van Venetië, Een
Venetiaanse gondel in Amsterdam,
Rotterdam een eeuw geleden,
Stationsgezichten.

70

KNOB

Mededelingen en berichten.

Verslag winterexcursie en -vergadering.

71

Summaries

72

Auteurs

*Omslag: Muurschildering Amsterdam,
Nieuwmarktbuurt, 1987 (foto TU Delft).*

BULLETIN KNOB

Jaargang 90, 1991, nummer 2

Het Curaçaosche Monumentenplan een toverstok?

Mariëtte Kamphuis

Een gesprek met dr. ir. Percy Henriquez en architect Ben Smit

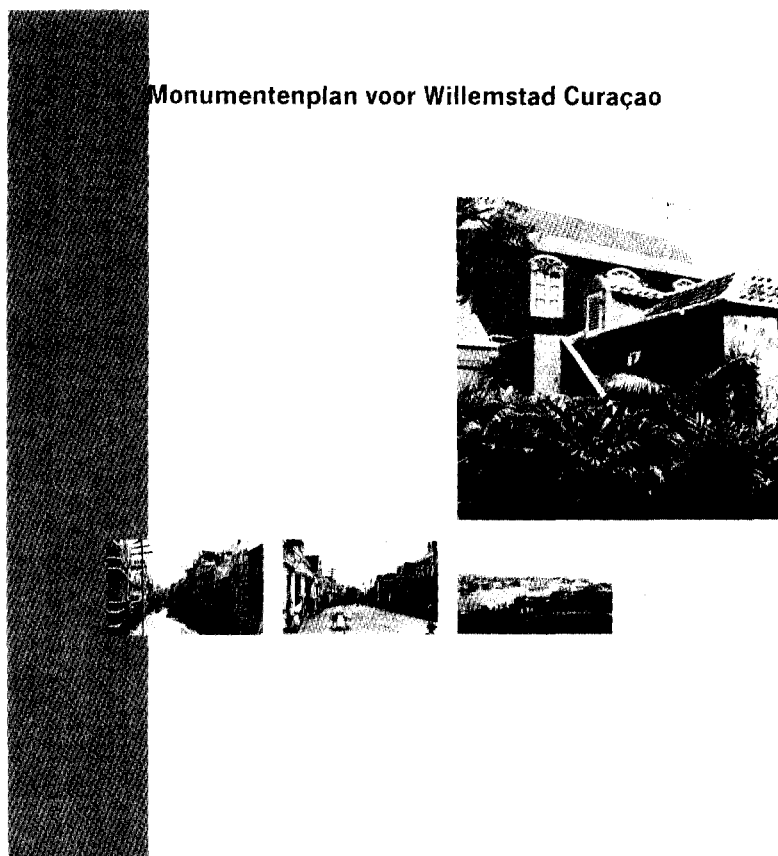
Willemstad/Curaçao heeft een schitterend historisch centrum. Helaas is al sinds de dertiger jaren sprake van een steeds toenemend verval binnen dit stadshart. Van overheidswege werd hiertegen niet opgetreden. Alleen de in 1954 opgerichte Stichting Monumentenzorg was actief en boekte enig succes door de aankoop en restauratie van een aantal historische panden. Desondanks verkeren momenteel grote delen van Willemstad in een erbarmelijke staat van leegstand, verkrotting en kaalslag.

Pas vanaf de jaren tachtig mocht Willemstad ook van overheidswege en vanuit Nederland op enige steun rekenen voor de monumentenzorg. De Dienst Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting van het eilandgebied Curaçao (DROV) startte een voorlopig 'Actieplan Binnenstad', dat beleidslijnen schetste voor te nemen maatregelen voor een omvangrijk stadsherstel.¹ In samenwerking met prof. dr. ir. Temminck Groll (die op landsverzoek in 1966 en 1976 inventarisaties maakte) werd een begin gemaakt met een uitgewerkte monumenteninventarisatie en werd een voorlopige monumentenlijst opgesteld. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) speelt vanaf 1987 een adviserende rol, met name voor wat betreft de organisatorische kanten van de monumentenzorg.

Deze groeiende aandacht voor de monumentenzorg raakte nog in een stroomversnelling doordat in 1988 het 'Werelddecennium voor Culturele Ontwikkeling' van de Verenigde Naties begon. De Nederlandse Unesco-commissie droeg daarbij het stadsherstel van Willemstad als specifiek project voor.

Eind 1989 werd zo op Curaçao een ambitieus Monumentenplan gepresenteerd waarin beleidspunten voor de monumentenzorg en het stadsherstel geformuleerd werden en dat voorziet in een op te zetten organisatiestructuur voor het totale ondernemen. Dit zal zich uitstrekken over 15 jaar en er zullen volgens een voorlopige schatting zo'n 350 miljoen NAF mee gemoed zijn.

Op dit moment wordt er op Curaçao gewerkt aan het opzetten van de vier organisaties die het totale proces moeten sturen en coördineren: een Monumentenbureau, een Monumentenraad, een Monumentenfonds en een NV Stadsherstel. Daarnaast werkt men onder leiding van ir. M. Newton van DROV hard aan de afronding van de monumenteninventarisatie op grond waarvan de feitelijke monumenten zullen worden aangewezen. Na de decennialange desillusies op het ge-

Afb. 1. Rapport 'Monumentenplan voor Willemstad Curaçao, samengesteld door de Dienst Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting onder verantwoordelijkheid van Bestuurscollege van het Eilandgebied Curaçao (uitgave: Curaçao 1990; ISBN 90-72498-03-8).

bied van monumentenzorg op Curaçao lijkt het echter geen overbodige luxe je af te vragen of dit Monumentenplan nu werkelijk het toverstokje zal blijken waarmee het verloederde Willemstad weer kan worden omgetoverd tot een vitale stad met een gezond en tot zijn recht komend monumentenbestand. In dit artikel worden een aantal aspecten van het plan besproken met twee heren die beiden jarenlang werkzaam waren op Curaçao en die een grote affiniteit voelen met de monumentenzorg in Willemstad.

Dr. ir. **Percy Henriquez** (Curaçao 1909) kan wel met recht worden getypeerd als een twintigste eeuwse *uomo universalis*. Hij werd aan de Technische Hogeschool in Delft opgeleid tot chemisch ingenieur,

waarna hij in 1935 met lof promoveerde tot doctor in de technische wetenschappen.

In 1948 kwam hij, tijdens een studiereis, weer op Curaçao terecht. Zoals vele anderen wilde hij na de Tweede Wereldoorlog graag weg uit Europa. Het aanbod lid te worden van de Landsregering accepteerde hij dan ook van harte. Tot 1963 zou hij op het eiland verblijven en de meest uiteenlopende functies bekleden, acties ontketenen en publikaties schrijven. Zo was hij onder andere lid van het College voor Algemeen Bestuur en van het Bestuurscollege Eilandgebied Curaçao. Als raadsadviseur van de Landsregering richtte hij de Technisch Economische Raad Nederlandse Antillen (TERNA) op, belast met de ontwikkelingsplanning van de eilanden. Hij schreef rapporten over

Afb. 2. Dr. ir. Percy Henriquez.

industrialisatie, economie, toerisme, visserij, ruimtelijke ordening, papiamentu, ecologie en ontwikkelingshulp. Vanaf het begin had hij oog voor de desastreuze gevolgen van de snelle economische ontwikkeling van Curaçao door de olie-industrie. Al in 1949 diende hij een ontwerpwet in tot 'Bescherming van de natuurlijke reserves van het eiland'. Vergeefs.

In 1954 was hij actief betrokken bij de oprichting van de Stichting Monumentenzorg. Deze Stichting wordt vaak beschreven als het eerste initiatief op het gebied van de monumentenzorg op Curaçao. Maar al in 1944 werd, informeel, een Monumentencommissie ingesteld door onder andere ir. Groote, toenmalig directeur van DOW. Deze commissie bracht in 1945 een uitgebreid rapport uit waarin gepleit werd voor een aantal wettelijke regelingen ten behoeve van de monumentenzorg (een sloopverbod, een subsidieregeling voor herstel, de instelling van een monumentenfonds en een monumentenraad).²

Helaas verdween het rapport, dat veel weg lijkt te hebben van het huidige Monumentenplan, in stoffige lades en bleef de monumentenzorg tot de jaren negentig afhankelijk van particulier initiatief. De Stichting Monumentenzorg functioneerde met hulp van sporadisch verworven fondsen. Overheidssteun bleef beperkt tot twee aandelen in de plaatselijke staatsloterij; vanuit Nederland kwamen incidenteel project-bijdragen via Sticusa.

Al in een vroeg stadium pleitte Henriquez voor ruimere steun en onderbouwing van de monumentenzorg: 'De monumentenzorg dient gezien te worden als een onderdeel van ontwikkelingsplanning, ingebracht in een totaalplan dat ruimtelijke ordening, stadsrenovatie, en -sanering en toerisme omvat'.³ Begin jaren '60 probeerde hij (vergeefs) de monumentenzorg als begrotings-

post binnen de ontwikkelingshulp op te voeren. Maar helaas: 'Bij het rapport van het 'Tienjarenplan voor de Ontwikkelingshulp' in 1962 uitgebracht werd nogmaals nadrukkelijk het economisch belang van de monumentenzorg uit de doeken gedaan en de vervlochtenheid daarvan met toerisme en stadssanering (Otrabanda!). De daarvoor opgebrachte post werd echter in Nederland geschrapt onder het motto: 'monumentenzorg is cultuur en geen economie'. Dialoog was er niet bij'.⁴

De naoorlogse houding van Nederland tegenover de Nederlandse Antillen was veel vaker een bron van ergernis en woede bij Henriquez. Hij verwijt Nederland 'doodgewoon gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel, liefdeloosheid en hypocrisie ten aanzien van alles dat zich in de ex-koloniën en in de zogenaamde 'ontwikkelingslanden' afspeelt'.

'Het heeft te maken met het feit dat in Nederland, trouwens eigenlijk in het hele Westen, direct na de dekolonisatie een anti-kolonialistische stemming is ontstaan. Ten aanzien van Suriname en de Nederlandse Antillen is er vervolgens bovendien voortdurend een toenemende druk geweest: 'weg jongens, we willen dat gelazer niet hebben'. Dat werd dan gedekt door die mooie vlag 'We zijn zo anti-koloniaal'. Maar in feite had Nederland gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel. Wij hadden daar die koloniën gevormd, dat was ons eigen vormsel en daarvoor wilde men van de verantwoordelijkheid af zodra het te moeilijk werd'.

'In feite heeft de hele dekolonisatie, maar dat mag niet gezegd worden, geleid tot een geweldige achteruitgang in mensenrechten en een geweldige achteruitgang in de ontwikkelingsstructuren. Suriname is een ramp geworden en komt er nooit meer bovenop. Het land is in het zwarte gat van Zuid-Amerika gestort. Een zwart gat waar de rijken steeds rijker en de armen steeds armer worden, waar de krottenwijken zich tot in het oneindige uitbreiden'.

'Zodra de koloniale structuren, die permanentie hadden, verdwenen, toen kreeg je de ontwikkelingshulp. De mensen die iets wisten van de koloniën werden daar echter buiten gehouden. Er werden alleen nog mensen met het ontwikkelingswerk gelast die niets van de koloniën afwisten. Die zaten dan in commissies die op en neer reisden. Bovendien werden er voortdurend 'deskundigen' uitgezonden om allerlei studies te verrichten, maar die bleven altijd te kort om werkelijk inzicht te krijgen en waren vaak te arrogant om geduldig luisterend met plaatselijke deskundigen 'at the grassroots' te gaan praten. Wanneer ze uit het vliegtuig stapten, wisten ze het eigenlijk al wel. Daar moesten natuurlijk ongelukken van komen. Nou, precies datzelfde gebeurt nu weer met de monumentenzorg'.

Henriquez weet pregnante staaltjes te vertellen over dikke rapporten, 'soms vol van de gevaarlijkste onzin', over uiteenlopende onderwerpen (hydrologie, toerisme etc.) die

geschreven en weer herschreven werden en uiteindelijk nooit tot iets leidden.⁵ Gedurende de jaren zeventig schreef hij in het NRC een reeks artikelen over de Nederlandse ontwikkelingshulp en de vele misstanden daarin.⁶ Zijn ervaringen vormen de basis voor een van zijn voornaamste kritieken op het Monumentenplan voor Curaçao.

'De Nederlandse deskundigen die de nieuwe organisatie voor de Monumentenzorg hebben gecreëerd, hebben er in hun onschuld een monstrum van gemaakt. Een monstrum van ingewikkeldheid, dat nooit kan werken en Willemstad verder in de vernieling zal helpen.

Zij hebben voor tachtig procent de organisatorische structuren gekopieerd zoals die in Nederland bestaan. Dit past niet in de Curaçaosche verhoudingen. Voor de twintig procent waarin zij afweken deden zij dat in precies de verkeerde richting. Maar ach 'es ist eine alte Geschichte, doch bleibt sie immer neu'. Ontwikkelingshulp en technische bijstand maken meestal meer kapot dan heel. Nu is er weer voor zes maanden iemand van de Nederlandse Rijksdienst voor de Monumentenzorg naar toe om de hele zaak 'van de grond te tillen'. Helaas heeft men voor deze job juist iemand uitgezocht die nooit iets met Curaçao te maken heeft gehad en mijns inziens van de verhoudingen aldaar in de korte tijd dat hij er is totaal niets begrijpen kan.

Als Nederland enige werkelijke belangstelling had gehad voor het enige nog bestaande grote aaneengesloten complex van Nederlandse koloniale architectuur zou de redding van belangrijke delen van Willemstad's oude architectuur op eenvoudige wijze kunnen gebeuren. Binnen het Monumentenplan is weer geen ruimte voor direct en actief optreden. Alles wordt op een bureaucratische wijze aangepakt en niet op een praktische en logische wijze. Die logische oplossing zou zijn om door te gaan op datgene dat in het verleden wél succes heeft gehad: de Stichting Monumentenzorg. En waarom heeft die Stichting succes gehad? Omdat ze niet bureaucratisch was, omdat het een particulier initiatief was van mensen die echt liefde hadden en vrij waren van de politiek, van de commercie en vrij van de bureaucratie. Ze volgden (en volgen nog steeds) een actieve politiek. Terwijl het nu te stichten Monumentenfonds gaat zitten afwachten tot er particuliere initiatieven komen. Daarmee kom je er niet. Ik pleit ervoor dat de bestaande Stichting een grotere armslag krijgt, financieel en qua staf.

Voor de financiering zou men een Nederlands Financieringsfonds moeten vormen waarin de gelden zouden kunnen worden gestort die jaarlijks overblijven van de niet gebruikte ontwikkelingshulpbedragen voor Curaçao.⁷ Men zou in dit Fonds moeten opnemen Nederlanders zowel als Curaçaoneers die werkelijk liefde hebben voor het eiland en zijn cultuur, uitgezocht uit de brede lagen van het volk. (Juist 'van onderop' komen nu actiegroepen tot stand, die zich ke-

ren tegen de verloedering van stad en land). Daarmee zou de zaak buiten de politiek, buiten de commercie en buiten de bureaucratie zijn gehouden. Thans zijn deze met schalmesighe schal en bekkenlagen binnengehaald'.

Een ander aspekt dat Henriquez binnen het aangenomen Monumentenplan stoort, is het ontbreken (en zelfs vrij expliciet afwijzen) van de aanwijzing van specifieke museale gebieden in Willemstad. Het Monumentenplan: 'Dat een stad, die uit een negatieve vervalsspiraal wil komen door een slagvaardig monumentenbeleid, niet gediend is met een museumachtige ontwikkeling spreekt voor zich'. (...) 'De binnenstad zal geen groot openlucht museum moeten worden waar men alleen nog vroegere tijden kan herbeleven, maar waar niet meer kan worden geleefd. De stad moet vitaliteit uitstralen en – zij het op verantwoorde wijze – aangepast kunnen worden aan de eisen die de huidige tijd stelt'. Henriquez daarentegen pleitte de afgelopen jaren juist wel voor de afbakening van een paar gebieden in Willemstad die zeer vergaand zouden moeten worden gerestaureerd (en, indien absoluut noodzakelijk,

aangevuld met nieuwbouw in oude stijl) en die als zodanig zouden moeten functioneren als museale gebieden. Hier zouden ook speciale recreatieve activiteiten (scheepvaartmuseum, oude ambachten, horeca) opgestart moeten worden waardoor de oude sfeer van deze stads gedeeltes moet herleven.⁸

Het belang van deze gebieden zou volgens Henriquez zijn dat deze gebieden direkte trekpleisters voor toeristen vormen. Als kettingreactie op een toenemende toeristische belangstelling verwacht hij dat er op Curaçao een verder gaande affiniteit wordt gecreëerd voor de monumentenzorg, zowel onder de bevolking als onder bestuurders. Bovendien wijst hij op de direkte economische noodzaak op Curaçao om de monumentenzorg met het toerisme te koppelen: 'De serieuze restauraties in Nederland zijn in eerste instantie cultureel bepaald in hun doelstelling met als prettig, maar bijkomstig neveneffect stimulering van het deviezen inbrengende vreemdelingenverkeer. Op Curaçao is het net omgekeerd: het culturele erfgoed van het eiland op architectonisch gebied kan slechts gered worden door het genereren van een extra deviezenstroom. Het museale aspekt van een (of meer) daar-

voor te reserveren beperkte gebied(en) is een niet onbelangrijke voorwaarde voor de ontwikkeling van de gehele rest van de binnenstad'.

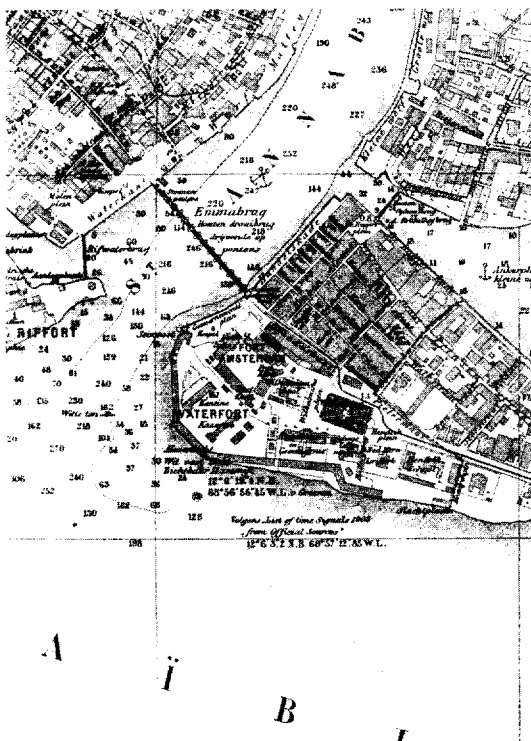
Hoewel het Monumentenplan wel eindelijk recht doet aan het met name ook door Henriquez voorgestane plaatsen van de monumentenzorg in een ruimer kader van economie, ruimtelijke ordening en stadsherstel lijkt zijn vrees dat het Monumentenplan niet in staat zal zijn zich in de Curaçaosche situatie te handhaven en dat er een ontwikkeling in de verkeerde richting zal inzetten geïllustreerd te worden door een angstaanjagende ontwikkeling die momenteel gaande is rond het Brionplein, midden in Willemstad.

Het Brionplein is een van oudsher altijd grotendeels onbebouwd gebleven langgerekte strook op de westoever van de Annabaai, die de beide centrale delen van Willemstad (Punda en Otrabanda) scheidt. Tot 1921 heette het plein 'Awasá' (naar 'Plenchi di Awasá, plein aan het zoute water). In 1921 werd het plein Brionplein genoemd naar Luis Brion, overleden in 1821.

Gedurende deze eeuw veranderde er het

Afb. 3. Historische architectuur van Willemstad, Otrabanda zuid-west, Spaansche steeg (Monumentenplan voor Willemstad Curaçao, blz. 40).

Afb. 4. Willemstad. Situatie Brionplein begin 20e eeuw. ('Waterkant', ten westen van de Emmabrug) (Werbata-kaart, 1906-1909, fragment).

Afb. 5. Awasá voor 1900. In 1921 werd het plein het Brionplein genoemd (naar Luis Brion, overleden in 1821).

Afb. 6. Willemstad, hoek Keukenstraat-Kuiperstraat, bouwjaar 1693 (thans in restauratie) (foto: B. Buddingh, 1990).

Afb. 7. Willemstad, huis Paris, Otrobanda (foto: B. Buddingh, 1990).

Afb. 8. Architect Ben Smit.

een en ander rondom het Brionplein. Aan de zuidzijde van het plein werd het opvallende *art deco*-theater Westend gebouw. Toen het Rifwater in 1947 werd gedempt, werd daarbij ook een stuk van de Annabaai ten noorden van het Riffort aangeplempt en wijzigde de zuidwestelijke oeverlijn van de Annabaai. Ook in de westelijke gevelwand van het Brionplein vonden veranderingen plaats. Een prominente plaats werd hierin ingenomen door het beroemde hotel Americano. Een zeer goed beeld (ca. 1946) geeft het omslag van Chr. J. Engels (†) en J. van de Walle, *Curaçao in vroeger dagen*, 's-Hertogenbosch 1990. Het plein zelf bleef steeds onbebouwd. Van oudsher legden hier de pontjes aan voor het vervoer over de Annabaai en vanaf 1888 was het plein de toegangsroute tot de pontonbrug. Het was er altijd een komen en gaan van mensen. Deze drukte werd nog uitgebreid doordat er deze eeuw een busstation op het plein werd gesitueerd.

Tijdens de arbeidsonlusten in de meidagen van 1969 werd de westelijke gevelwand grotendeels door brand verwoest en moest deze worden gesloopt. Zo ligt het plein er nu nog steeds, onbekleed, bij. Het noordelijk deel functioneert als provisorische parkeerplaats. Op de zuidelijke helft vond begin jaren zeventig een parkachtige herinrichting plaats, die door de gebruikmaking van opgehoogde perken nogal afbreuk doet aan het vanouds zo open karakter van het plein. Terwijl het Monumentenplan van Curaçao nog maar net was gepresenteerd, verschenen er plotseling berichten in de pers dat het Bestuurscollege van Curaçao de Franse investeringsgroep 'Ultra Classic' een optie zou hebben verleend op een herinrichtingsproject voor het Brionplein. Dit feit en de eerste gepubliceerde Franse schetsen voor een nieuwe, vergaande bebouwing van het plein leidden tot heftige reacties binnen de Curaçaosche gemeenschap.⁹

Henriquez: *'Het is niet te geloven. Zonder iemand te waarschuwen, zonder er met iemand over te praten en na al die gewichtige protocollen van Unesco. Welk een aantasting van Willemstad's stadsbeeld zal het zijn als het Brionplein tot aan de waterkant zou worden volgebouwd met een aaneengesloten rij van huizen met een hoogte van meer dan zes bouwlagen. Klimatologisch zullen ernstige nadelen voor het westelijk van deze panden liggende deel van Otrabanda niet uitblijven. De wind waait immers steeds uit het Oosten en de toch al warme stad, zal nog warmer worden. Drie bouwlagen waren vroeger het maximum. Voorts had de wijk, hoe dicht ook bebouwd, overal een zodanig 'open' structuur, met steegjes en koralen (erven), dat de wind er voldoende vrij doorheen kon spelen. En dan nog te zwijgen over de planologische ontwaarding door het verdwijnen van het historische plein (ontmoetingsruimte voor het volk), de buitenschallige verhoudingen van de geplande panden en de kitsch van de gevelontwerpen. Wat een trieste vertoning. Terwijl de Unesco werkgroep heen en weer reist en er gewichtige protocollen met het Bestuurscollege ter bescherming van de architectuur van Willemstad worden ondertekend, terwijl in Amsterdam een tentoonstelling annex symposium in het Paleis van deze architectuur wordt opgeleusterd door de Koningin en Prins Claus, laat ditzelfde Bestuurscollege onvervangbare architectonische monumenten rustig in elkaar vallen en collaboreert met internationale groepen die niet de minste affiniteit hebben met Curaçao's land en volk.*

Wat moet er volgens U wel met het Brionplein gebeuren?

'Het plein moet in ieder geval als plein onaangetast blijven. Over de rest, de architectuur, kun je natuurlijk praten. Aangepast of niet aangepast. Daar wil ik me buiten houden want daar weet ik niets van. Ik kan alleen wel twee dingen zeggen: het moet op schaal zijn en het moet open zijn'.

De ontwikkelingen rond het Brionplein beoeren ook mijn tweede gesprekspartner zeer. Architect **Ben Smit** (Amsterdam 1922) volgde een architectuuropleiding in Antwerpen en Lyon, die echter door de Tweede Wereldoorlog werd onderbroken. Zijn (half-Joodse) familie vluchtte naar het Caribisch gebied. Op Jamaica ontmoette Smit ingenieur Schoorl van de Curaçaosche DOW, die hem uitnodigde als tekenaar bij DOW te komen werken. Zo raakte Smit in 1943 op Curaçao verzeild. Daar ontwikkelde hij zich, eerst bij DOW werkzaam en later met een zelfstandig bureau, tot een eigenzinnig architect. Hij stond sterk onder invloed van de modernistische architectuur in Brazilië, die hij via vakbladen onder ogen kreeg. Met name het gebouw van Le Corbusier voor het Ministerie van Onderwijs in Rio de Janeiro (1938/1943) speelde in zijn ontwikkeling een sleutelrol. *'Dit hoge gebouw met zijn zonneschermen was echt een modern gebouw en*

zeer geschikt voor de tropen. In de vakbladen bestonden daar toendertijd nog weinig andere voorbeelden van'.

Affiniteit met de bestaande historische architectuur van Curaçao rijpte bij Smit in de loop der jaren. *'Als jong mens wil je doen wat op jouw moment allemaal al heel goed kon en beter kan. Pas langzamerhand, ik geloof dat dat bij veel jonge architecten zo werkt, ga je de historische architectuur meer en meer waarderen. Dan vind je dingen terug die ze vroeger al heel goed konden en ook op Curaçao met name hoe goed aangepast aan het klimaat er gebouwd werd'.*

Smit vertrok in de zestiger jaren weer naar Nederland, toen zijn kinderen gingen studeren. Maar ook na die tijd bleef hij bouwen op Curaçao waar inmiddels een omvangrijk oeuvre op zijn naam staat en dat een monografie waardig zou zijn. (Hetzelfde geldt overigens voor een aantal andere 'Antilliaanse' architecten die beeldbepalend waren voor de jongste ontwikkelingen binnen de Curaçaosche architectuur.)

Begin jaren vijftig was Smit voorzitter van het Architectuurcomité van het Cultureel Centrum Curaçao. Dit comité zorgde onder andere voor de opvang en ondersteuning van prof. Ozinga, die toen werkte aan het tot op heden belangrijkste geschrift over de Curaçaosche historische architectuur 'De monumenten van Curaçao'. Naast zijn eigen (moderne) bouwprojecten werkt Smit in deze jaren ook aan de restauratie van de historische panden 'Stroomzicht' en 'Penha'. Nog steeds reist Smit regelmatig naar zijn tweede thuisland en volgt hij de ontwikkelingen op het gebied van de architectuur en monumentenzorg intensief. Tijdens mijn bezoek komt onmiddellijk het Brionplein ter sprake en hij toont me de (summiere) schetsontwerpen van de Franse investeringsgroep:

'Een vreselijk iets, gewoon droevig: bebouwing tot ver voor de bestaande bebouwing. Van de hele lengte van het plein bebouwen ze meer dan vijftig procent tot aan het water. Alleen een klein weggetje langs de Annabaai blijft over en nog slechts een klein pleintje. DROV kwam vervolgens met een paar aanpassingen, zogenaamde 'bijgestelde uitgangspunten van de overheid' en dat vind ik nog met meest schandalige. De bebouwing is daarin iets aangepast, maar het pleintje blijft klein en bovendien heeft dat plein geen verdere doorkijken meer zoals dat nu zo mooi is. Het mooie van het plein was vroeger met name dat alle stegen zich op het plein richtten, dat gaat helemaal verloren.

Het plein was een echt volksplein, een plein voor heel de buurt. Ook door het busstation en de pontjes heerste er een ongelofelijke levendigheid. Wanneer je dat, zoals de Fransen, wil concentreren op een klein pleintje met allemaal toeristische bebouwing er omheen dan heeft dat niets meer met de mensen daar te maken. De gedeeltelijke reconstructie van het plein in 1972 was ook niet goed. Die was niet geënt op de be-

hoefte en ik zou bijna zeggen de mentaliteit van Curaçao. Veel te hard'.

Hoe zou volgens U een herinrichting van het Brionplein moeten plaatsvinden?

'Nou ik denk dat een prijsvraag of een meer-voudige opdracht zeer op zijn plaats zou zijn, op basis van door de overheid geformuleerde uitgangspunten. Er moet wat gebeuren want particulieren die grond rond het plein bezitten (of krijgen) die gaan niet beginnen als het plein niet functioneert. Wanneer het plein weer een duidelijk gezicht krijgt, krijg je vanzelf investeerders. Je moet niet eerst investeerders halen en zeggen: hier heb je het plein.'

Op dit moment moet er daarom ook een signaal uitgaan van mensen die er verstand van hebben dat bebouwing van het Brionplein echt om een heel groot aantal redenen niet gewenst is. Je zou toch, juist ook met het Monumentenplan in de hand, moeten zeggen: Nee, er komt geen bebouwing van het oorspronkelijke plein, maar uitsluitend een stimulering van de bebouwing er omheen. Daarbij is het ook een kwestie van harmonie met de andere kant van het water, waar in feite de oostelijke gevelwand van het plein staat. Nogmaals, dit is een haveningang. Deze plek is historisch ook nooit bebouwd geweest. Zelfs aan de Handelskade (oostelijke oever) is niet tot de waterkant gebouwd, daar heb je voor het Gouvernementspaleis ook een groot plein.

Ik vermoed trouwens dat voor die bebou-

wingsgrenzen, behalve het gewenste ruime zicht bij de haveningang (de vroegere schootsvelden van de beide forten) er ook nog andere redenen bestonden. Ik denk dat de bodemgesteldheid hier bebouwing niet toelaat of zeer kostbaar zal maken. Ik geloof dat ze daar nog wel van zullen schrikken. Het hele profiel van de rotsgrond hier bij de haveningang is namelijk zeer grillig.

Wat een nieuw te bouwen westelijke gevelwand voor het plein betreft: de oude gevelwand is altijd een open gevelwand geweest waardoor de stegen op het Brionplein uitkwamen. En dat is juist het leuke. De wisselende perspectieven die dat oplevert. Door een steegje lopen en dan die verrassing. Ook wanneer je vanuit een steeg eerst op het Molenplein uitkomt, een eerste verrassing van een plein met mooie gebouwen er omheen. Loop je dan verder dan heb je weer opnieuw een verruiming van je blikveld. Dat terwijl het Franse plan juist een en al vernauwing brengt.

Er stonden ook in 1969 al weinig historische monumenten meer rond het Brionplein, maar de gevelwand was heel gedifferentieerd en het ritme van de bebouwing was heel aardig. Je kunt er ook nu weer iets heel gedifferentieerds van maken. Daarbij moet je geen kopietjes van oude gebouwen gaan maken. Dat zou funest zijn. Er kan daar goede hedendaagse bouw plaatsvinden, maar dan wel: tropische bouw! Vergeet dat niet. Architectuur waarin de zon een rol speelt. Curaçaosche bouw is vrolijk en luch-

tig, zowel in zijn detaillering, ritme als kleur. Ook qua materiaal is enige relatie gewenst: gestukte en geschilderde muren zijn een must'.

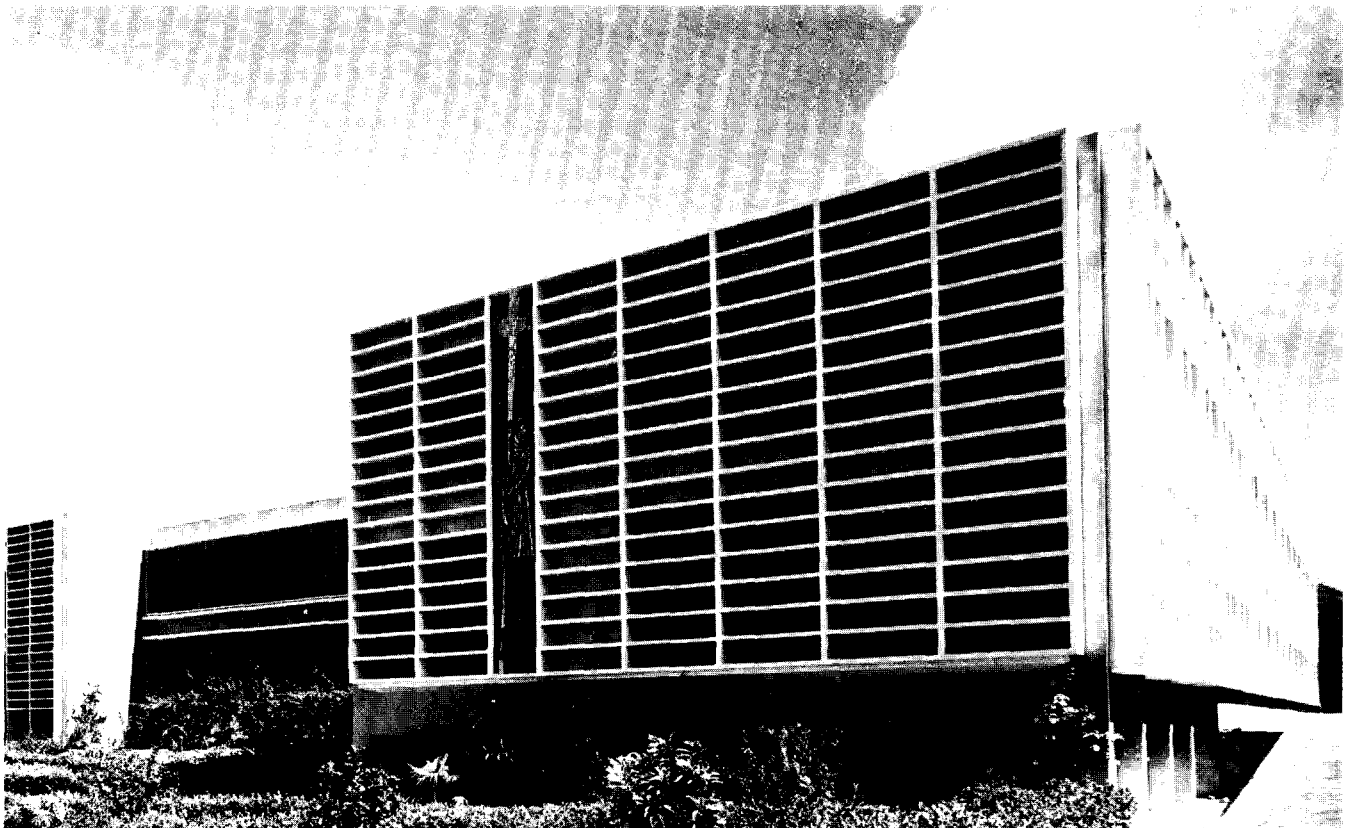
Wat denkt U van de in het Monumentenplan omschreven organisatiestructuur ten behoeve van de monumentenzorg en het stadsherstel, die men nu op Curaçao aan het opzetten is?

'Ik vind die, evenals Henriquez, veel te ingewikkeld. Als je zoveel schijven hebt voor het verkrijgen van vergunningen en subsidies dan moet je al die organisaties bemannen. En daar moet je goede mensen voor hebben en dan kom je op Curaçao dikwijls dezelfde mensen tegen met steeds een andere pet op. Dat is een groot risico.

De organisatie lijkt veel te zwaar en of het ooit zal functioneren weet ik nog niet. Misschien verwatert het wel heel snel en heffen die organisaties zichzelf weer even hard op. De overheid als stimulerende factor moet wel beslist goed gestructureerd zijn. Je moet een goed eilandelijk bureau hebben, maar al die andere extra commissies en raden . . . Dat wordt veel te ingewikkeld'.

Verwacht U problemen op Curaçao in verband met het enorme restauratieprogramma dat op stapel staat? Is er voldoende kennis van zaken op Curaçao aanwezig?

'Die kennis is er natuurlijk in onvoldoende mate. Ik doe ook niet hoofdzakelijk restauratiewerk maar doordat je in Amsterdam

Afb. 9. Uitbreiding St. Elisabeth Ziekenhuis Curaçao, 1955. Ontwerp Ben Smit (foto: collectie Ben Smit, 1955).

woont, krijg je daar toch meer en meer kijk op. Ik vind de wijze waarop op Curaçao gerestaureerd wordt nog niet goed. Er is een groot gebrek aan deskundigheid. Zowel bij architecten als bij aannemers. Dat komt vooral doordat men de oude bouwmethode onvoldoende kent en materialen gebruikt die niet geëigend zijn, vooral aan de gevels. Dat men onjuiste afwerkingen gebruikt en veel te strak metselt en pleistert. Dimensies van houten kozijnen niet goed toepast, jalouziën weglaat waar ze wel moeten zitten. Het slechtste voorbeeld vind ik eigenlijk, en dat is niet eens zo'n heel oud huis, het pand waar nu het Centraal Historisch Archief in zit. Dat heeft men helemaal vernieuwd. De raamindeling is gewijzigd, de hele binnenpatio is weggehaald en vooral binnen zijn heel ordinaire materialen gebruikt. De meest goedkope plafondplaatjes. Kijk, als er niet genoeg geld is, dan laat je delen niet doen, doe die dan een paar jaar later. En waarom die hele patio weghalen? Waarom had daar niet een mooi glazen dak kunnen komen. Dan was er een mooi binnenzaaltje ontstaan en had je nog iets geproefd van de oude patio. Je hoeft het niet perse te behouden zoals het altijd was, het is een tweede gebruik van zo'n huis. Daarvoor moet je het huis wel in goede staat terugbrengen, maar je mag ook wel aanpassingen of toevoegingen doen. Maar dat moet dan met zeer veel gevoel en respect gebeuren, vind ik. En zo onopvallend mogelijk, zonder pretenties. Dat vind ik essentieel.

Zo is Stroomzicht, waar Rietveld een trap in heeft gemaakt, erg goed. Die trap staat er als een losse eenheid in. Een duidelijke toevoeging met heel ander, simpel materiaal. Een metaalplaatconstructie met houten treden. Het oorspronkelijke huis is gerespecteerd'.

Wat vindt U van de ideeën van Henriquez voor de inrichting van museale gebieden in Willemstad, zoals zijn promotie van het IJzerstraatgebied als 'Otrabanda Village'? 'Ten eerste heb ik erg veel bezwaar tegen die term 'Otrabanda Village'. Het is geen 'Village', het is een stuk van de stád. Je kunt het hoogstens noemen 'Otrabanda Quarters', zoals je in New Orleans de 'French Quarters' hebt. Zo is Otrabanda ook een deel van de stad en zeker geen dorp. Ook ben ik het er niet mee eens dat (invullings)nieuwbouw ergens in historische stijl zou moeten plaatsvinden. Je moet niet imiteren, dan krijg je wat ze op Aruba en St. Maarten hebben: al die nepgeveltjes. Dat is droevig. Er ontstaat dan een kermis-idee.

De nadruk leggen op het toerisme houdt het grote risico in bij monumentenzorg dat het een bouwkundige kermis wordt. De leek kan dan niet meer onderscheiden wat echt de oude dingen zijn. De nieuwe dingen moet je anders maken, weliswaar rekening houdend met het bestaande qua schaal en materiaalgebruik. Daarnaast krijgen dan de gerestaureerde historische panden ook meer waarde. Otrabanda moet geen museum

worden maar moet een levende stad blijven. In Venetië staan ook gebouwen van een eeuw verschil naast elkaar en dat is een mooi geheel geworden. Op het mooie S. Marcoplein staat een hoek die in de tijd van Napoleon gebouwd is en die zelfs een heel andere hoogtemaat heeft. Het zit gewoon tegen elkaar aan en niemand merkt dat. Dat mag best. Als het goed ontworpen is, kan het. En momenteel zijn er op Curaçao zeker een aantal architecten die zo'n taak goed aankunnen.

Nogmaals, je moet niet uitsluitend op het toerisme richten, en dan denk ik daarbij ook weer aan het Brionplein. Als daar alleen maar hotelfaciliteiten en dergelijke komen, dan is het niet meer voor de Antillianen. Dan gaan die daar snel doorheen en dan verloedert daarmee ook het achterliggende gebied. Je moet het juist als woon-stadsdeel ontwikkelen, de toeristen komen toch wel. Die kunnen daar ook in caféetjes en restaurantjes terecht en er kunnen ook wat kleine hotelletjes zijn. Vroeger waren er ook kleine hotels in Otrabanda. Maar het moet niet hoofdzakelijk voor de toeristen zijn. Half-museumsteden vind ik zo iets ergs. Curaçao heeft de zon en stranden en dat is al heel belangrijk voor het toerisme. Het woord 'toerisme' hoeft van mij niet in het Monumentenplan te staan. Voorop moet staan de leefbaarheid van de gebouwde omgeving, niet het toerisme'.

De zekere euforie van het afgelopen jaar rond de presentatie van het Curaçaosche Monumentenplan lijkt slechts gedeeltelijk gerechtvaardigd. Já, het Monumentenplan betekent, met name als beleidshandvest, een enorme vooruitgang voor het toekomstig stadsherstel van Willemstad. Maar dat er haken en ogen aan dit idealistische manifest kleven lijkt evenzeer evident.

Daarnaast blijkt ook door de Brionpleinkwestie dat het Monumentenplan niet alleen kan volstaan met een papieren uitgave. Het zal vooral uitgedragen moeten worden. Daarbij zal het Brionplein een eerste en misschien de voornaamste testcase zijn voor de kracht van het manifest.

De herinrichting van dit voornaamste plein van Willemstad zal op een historisch bewuste wijze moeten plaatsvinden. Gedegen studie van de geschiedenis van het plein en vervolgens een zorgvuldige planvorming (met inspraak) zijn daarbij vereisten.

Een verdere aanbeveling zou van mijn zijde nog zijn dat er mét de groeiende interesse voor de historische monumenten van Curaçao ook juist nu meer aandacht komt voor de moderne Antilliaanse architectuur. Een evaluatie van het werk van moderne Curaçaosche architecten kan een enorme stimulans betekenen voor zeer (zelf)bewuste nieuwbouw in de historische binnenstad.

'Architectuur dient in een historische context geplaatst te kunnen worden, dient oudere vormgeving te respekteren c.q. zich hieraan aan te passen en/of aanleiding te geven voor vernieuwingen. Het is opvallend

hoeveel aandacht er relatief wordt besteed aan onze monumenten ten opzichte van de moderne architectuur, zelfs door leken op architectonisch gebied. Kunnen moderne architecten dan niet meer in staat worden geacht gebouwen te ontwerpen die met trots kunnen staan naast onze monumenten en wellicht de monumenten van de toekomst vormen? Het aanvullen van de historisch gebouwde omgeving met goede moderne architectuur is welhaast even belangrijk als het behoud hiervan'.
(Ir. Ronny Lobo).¹⁰

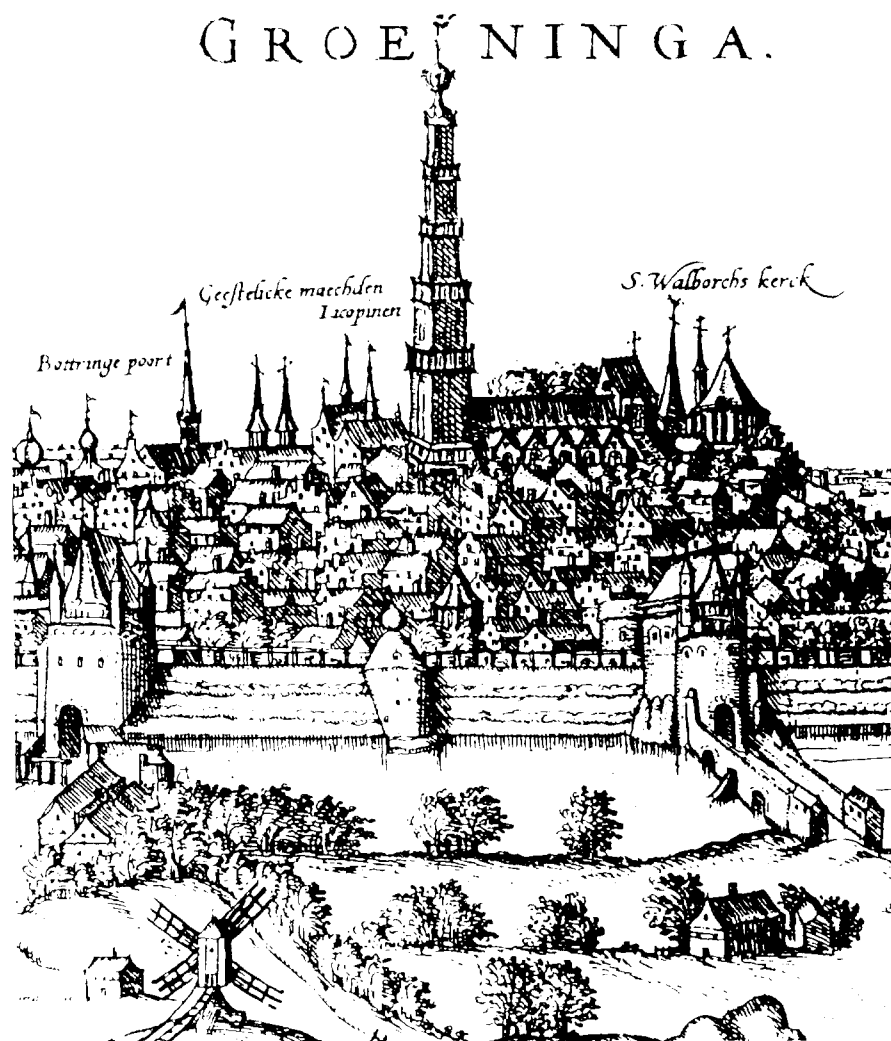
Noten

- 1 Snelders, W., 'Kansen voor herstel van de binnenstad van Willemstad', in: *Plan* 9/1985.
- 2 Henriquez, P. C., 'Ontstaan en functie van de monumentenzorg in de Nederlandse Antillen', in: *Sticusa Journaal*, jrg. 9, 1979, nr. 65.
- 3 a.w.
- 4 Henriquez, P. C., 'Monumentenzorg en natuurbeheer', in: *Cultureel Mozaïk van de Nederlandse Antillen*, Zutphen 1977; blz. 227.
- 5 a.w.
- 6 Zie ook: Henriquez, P. C., 'Ontwikkelingshulp en wereldecologie', in: *Internationale Spectator*, 8 dec. 1967, p. 1736 t/m 1763.
- 7 Volgens een artikel in de Antilliaanse Nieuwsbrief van jan. 1991 blijken er jaarlijks door onderbesteding grote bedragen (miljoenen) van de begrootte ontwikkelingsgelden voor Curaçao terug te vloeien naar de Nederlandse kas.
- 8 Zijn ideeën hierover werkte Henriquez uit in het in 1987 gepubliceerde rapport 'Otrabanda Village', waarin hij zich met name concentreert op het zogeheten IJzerstraatgebied'.
- 9 BC sloot bindende optie met Ultra Classic, Beurs & Nieuwsberichten 12-6-90. Oppositie tegen Franse plan Brionplein breidt zich uit, B & N 26-11-90. Nogmaals Brionplein. Onduidelijkheden rond Brionplein duren voort B & N 12-90. Ook TeleCuraçao besteedde volop aandacht aan de kwestie Brionplein.
- 10 Lobo, R., 'Architectuur, wat is dat?', in: *Amigoe-weekendbijlage*, 4 oktober 1985.

De incomplete stad

Voorstel voor de monumentenzorg in de jaren negentig

Ed Taverne

Inleiding

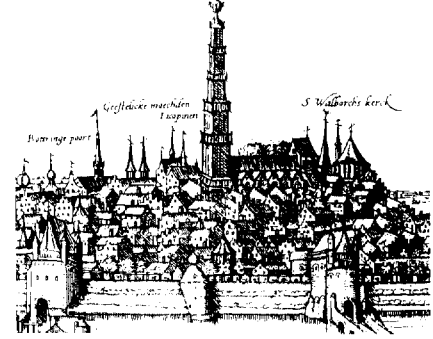
Deze notitie is bedoeld om binnen de gemeente de gemeente Groningen een zakelijke discussie te stimuleren over de plaats die monumenten in de toekomstige stadsontwikkeling zouden kunnen innemen. Deze discussie heeft weliswaar betrekking op één specifieke gemeente, nl. Groningen, maar de geschiedenis van de monumentenzorg in Groningen verschilt niet veel van die van de meeste steden elders in het land, waardoor de notitie tegelijk ook een wat algemener karakter heeft.

Discussies en praktijkontwikkelingen in andere steden, in het bijzonder in Maastricht (zie Bulletin 1990, nr. 6, blz. 23), zijn van invloed geweest op de nu voor Groningen gepresenteerde zienswijze.

Monumentenzorg zal als beleidsterrein in de komende jaren actiever worden aangepakt. Daartoe moeten nieuwe instrumenten worden gezocht, maar vooral ook: nieuwe frisse denkbeelden over de mogelijkheden die er schuilen in de waardevolle bouwsubstantie van de stad. Het huidige denken over monumenten, het beheer daarvan, de financiering, hun plaats in het stadsbeeld, hun verschijningsvorm, dat alles dient op de helling te komen. Ook dient het te worden ontdaan van verkokerde opvattingen die ertoe hebben geleid dat 'de' monumentenzorg een bolwerk is geworden van extreem behoudend denken, brandpunt van moreel verzet tegen al die initiatieven die gericht zijn op vernieuwing en kwalitatieve verbetering van de stad. Deze notitie benadert monumentenzorg precies vanuit de tegenover-

gestelde hoek: Het probeert aan te geven op welke wijze vanuit een op de toekomst gerichte kennis van de historische dimensie van de stad als fysiek bouwwerk, een beleid kan worden ontwikkeld waarin monumenten juist speerpunten zijn, propellers van een beoogd ruimtelijk beeld waarin velen zich kunnen herkennen.

Hiermee is de toonzetting van deze notitie aangegeven: kenmerken de wat oudere monumentennota's van gemeenten als Groningen en Amersfoort (1979) zich door een overwegend object gerichte belangstelling, en door een nadruk op de betekenis van het monument voor het sociaal welzijn, nu, aan het begin van de jaren negentig, lijkt het tijd zich te keren. Het gaat niet meer zozeer om het verfijnen van bestuurlijke financiële en bouwkundige technieken die het welzijn van

afzonderlijke gebouwen (of van ensembles) moeten garanderen, als wel om het bedenken van een strategie waarbij **integratie** van het monumentenbeleid met andere beleidsterreinen o.a. die van de Stadsvernieuwing, Stadsontwikkeling, Bouw- en Woningtoezicht (welstand) voorop staat.

Met het oog daarop worden in deze notitie drie perspectieven geschetst voor een toekomstig monumentenbeleid:

1 **Reorganisatie van het ambtelijk apparaat** dat zich in eerste instantie bezighoudt met het **beheer en instandhouding** (restauratie, vergunningen, subsidies) van een beperkt aantal geregistreerde monumenten (die voorkomen op de rijks- en gemeentelijke lijsten).

2 Het opstarten van een onderzoekslijn binnen de gemeente, welke, eventueel uitgaande van de reeds geregistreerde monumenten, gericht is op een veel systematischer kennisverwerving van de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Het gaat hierbij om het **initieëren en coördineren van onderzoek** (stadsarcheologisch, bouwhistorisch, stedenbouwkundig) dat de vele blinde vlekken in de geschiedenis van de stad moet invullen. Verwerving van nieuwe kennis die mede zal moeten worden toegeleverd aan andere gemeentelijke werkterreinen, bijv. stadsontwikkeling, waardoor potenties en kwaliteiten van historisch waardevolle gebouwen en stedenbouwkundige structuren integraal kunnen worden ingezet in het nieuwe, eigentijdse ontwerp van de stad.

3 Tenslotte wordt in deze notitie een perspectief geschetst van de mogelijkheden die een volledig geautomatiseerd gegevensbestand met betrekking tot de ruimtelijke en stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad heeft voor de **democratisering** van deze kennis in de richting van de burgerij van de stad. Kennis c.q. functionele spreiding van resultaten van geavanceerd historisch onderzoek naar gebouwen en ruimtelijke ensembles van de stad, is een voorwaarde voor het weer levendig maken van een specifiek **culturele identiteit** van de stad.

Bestuurlijke en ambtelijke (re)organisatie

In deze paragraaf wordt over monumentenzorg in strikte zin gesproken dat wil zeggen:

over monumentenzorg als gemeentelijk beleidsterrein voor zover dat zich beweegt binnen een strikt juridisch kader waarbinnen, met name, de monumentenwet en de (gemeentelijke) monumentenverordening een belangrijke rol spelen.

Hierbij gaat het allereerst om de vraag naar het soort en aantal geregistreerde monumenten en beschermde stadsgezichten, over het technisch beheer, het ambitieniveau, de doelstellingen, beleid ten aanzien van de monumentenzorg. In deze notitie wordt, in afwijking tot wat tot nu toe in Nederlandse gemeenten gangbaar is gepleit voor een **beperkt ambtelijk bureau** waar op deskundige wijze de juridische en financiële aspecten van het beheer, onderhoud en restauratie van artefacten die volgens de wet 'monument' zijn, worden behartigd. Gelet op de vele raakvlakken die het juridisch instrumentarium en het financieel kader van de monumentenzorg hebben met de ruimtelijke ordening en de stadsvernieuwing, lijkt het voor de hand te liggen dat een dergelijk monumentenbureau op effectieve wijze geïntegreerd wordt in een van de desbetreffende diensten.

Voor wat het juridisch instrumentarium betreft: sinds 1 januari 1989 is de nieuwe Monumentenwet van kracht; de voornaamste wijziging ten opzichte van de oude wet is dat de vergoedingverlening voor wijziging en sloop van (rijks)monumenten op gemeentelijk niveau kan plaats vinden, mits de gemeente een daarop toegesneden **monumentenverordening** heeft vastgesteld. Een van de eerste taken van het bureau zal zijn het ontwerpen van een voorstel voor een nieuwe Groningse monumentenverordening. Deze verordening schept de mogelijkheid tot het voeren van een specifiek beleid, waarbij met name de vertakking van de monumentenzorg met andere gemeentelijke beleidsterreinen, zoals die van de stadsvernieuwing, stedelijke vernieuwing, etc. kan worden vastgelegd. Ook kunnen in het kader van een nieuwe gemeentelijke monumentenverordening de taak en bevoegdheden van een in te stellen gemeentelijke **monumentencommissie** worden heroverwogen, waarbij met name aan een overheveling van bepaalde taakstellingen naar het welstandscollege niet bij voorbaat hoeft te worden uitgesloten.

De voornaamste taak van de gemeentelijke monumentencommissie is immers het (ge-

vraagd en ongevraagd) adviseren van burgemeester en wethouders over resp. afgifte van gevraagde restauratievergunningen, het plaatsen (c.q. afvoeren) van objecten op de rijks- en/of gemeentelijke monumentenlijst. Gelet op de in deze notitie bepleite integratie van de monumentenzorg met diverse andere beleidsterreinen, zou kunnen worden overwogen of een belangrijk deel van deze adviserende taak van de monumentencommissie zou kunnen worden overgenomen door bijv. het **welstandstoezicht**, mits de werkwijze van het gemeentelijk welstandscollege daarop wordt toegesneden.

Onderzoek en kennisoverdracht: op zoek naar ontbrekende schakels in de stad

Nu als gevolg van een nieuwe wetgeving en deerschikking van de financiële middelen de gemeenten zelf een grotere zelfstandigheid hebben gekregen bij de planning en uitvoering van een gemeentelijk monumentenbeleid ligt het voor de hand om – naast de zorg voor een juridisch en financieel kader – ook een nieuwe **inhoud** aan het begrip 'monumentenzorg' te geven. In Groningen is daarvoor een – landelijk gezien – schitterend startschot gegeven door de opdracht aan Giorgio Grassi voor de bouw van een nieuwe openbare bibliotheek. Het is van belang om de architectonische lessen van dit ontwerp van Grassi te doorgronden en daarvan te (leren) profiteren. Het ontwerp van Grassi is ten opzichte van de Nederlandse traditie in de monumentenzorg baanbrekend, omdat daarin de kunstmatige scheiding tussen oud en nieuw, tussen historisch monument en eigentijdse architectuur is opgeheven. Monumentenzorg niet opgevat als nostalgische, egocentrische architectuurstijl, maar als het eigentijds begrijpen en levendig maken van bestaande architectuur. Anders gezegd: Grassi's aanpak laat zien dat ook een restauratieproject niet op zichzelf staat; maar pas echt stedelijke betekenis krijgt wanneer het gebaseerd is op architectonische keuzes.

De vraag is nu op welke wijze deze zuiver architectonische benadering van het 'monu-

ment' een opmaat kan worden voor een gemeentelijke politieke ten aanzien van de monumentenzorg.

Onze suggestie is dat een dergelijke, inhoudelijk georiënteerde opvatting van 'monumentenzorg' – waarbij het individuele monument steeds als deel van een groter (stedebouwkundig) geheel wordt gezien – gedegen kennis van zowel het geheel (de stad) als van het afzonderlijke object (met monument) veronderstelt. De tweede suggestie is dat deze kennis bij voorkeur door de gemeente zelf, bijv. door een uitgekend bemand monumentenbureau, moet worden vergaard, gesystematiseerd en ter beschikking gesteld, zowel aan de bevolking als aan al die instanties die zich met het ontwerp van de stad bezighouden. Dat betekent niet dat er binnen de Dienst een wetenschappelijk bureau moet worden ingericht, integendeel. Wel zou het kunnen betekenen, dat er binnen het monumentenbureau jonge deskundigen komen op het gebied van stadsarcheologie, bouwhistorie en architectuurgeschiedenis die in samenwerking met diverse andere gemeentelijke instellingen (bijv. de historische afdeling van het Groninger Museum; Gemeente Archief), universitaire instituten (Biologisch Archeologisch Instituut; Vakgroep Kunst-, Architectuurgeschiedenis en Archeologie) en particuliere stichtingen en instellingen een voorzichtig begin maken met het onderzoek naar de 'architectuur van de stad', d.w.z. een studie die gericht is op het begrijpen van de vele raadsels die de plattegrond, de gebouwen, het karakter van de stad, ons stellen, en op het actualiseren van de raadsels en mogelijke oplossingen, problemen en wetmatigheden, die er te ontdekken zijn, als noodzakelijke voorwaarde om met deze stad verder te gaan, d.w.z. het accepteren van haar incompleetheid.

Dat die kennis noodzakelijk is laten de tot nu gerestaureerde monumenten in de stad duidelijk zien. Martinikerk, A-kerk, Stadschouwburg zijn niet alleen door hun historische betekenis, maar ook door hun stedenbouwkundige ligging, ware brandpunten in de stad. Deze hebben evenwel op dit monument weinig culturele uitstraling. Hun verschijningsvormen spreken eerder over de gehanteerde subsidieregelingen, pedant kunsthistorisch hobbyïsme, en architectonisch-technische onverschilligheid. De stad Groningen heeft in het verleden weinig geprofiteerd van de architectonische ambities

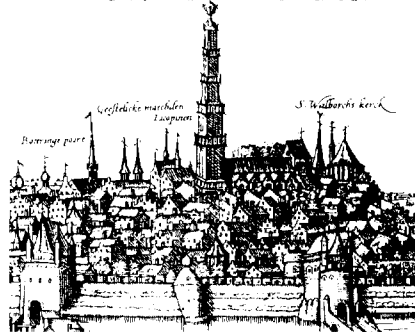
die deze gebouwen hebben. Zij nemen een geïsoleerde plaats in de stad in, omdat ze als monumenten een uitzonderingspositie bekleden, voorkeursbehandeling hebben genoten, géén verbinding hebben met een echte, levendige kennis van de stad. Aldo Rossi zou ze 'pathologische' monumenten noemen, d.w.z. gebouwen die hun omgeving verzieken, de ontwikkeling en beweging van de stad eerder belemmeren dan vooruit helpen.

Hier ligt een eerste aanknopingspunt voor een meer op kennis gerichte taak voor de monumentenzorg. Restauratie van afzonderlijke, historische waardevolle gebouwen – van woonhuis tot monumentaal kerkgebouw, en van watertoren tot negentiende-eeuws stationsgebouw – veronderstelt grondige kennis en niet alleen technisch vakmanschap: Kennis die verder gaat dan die van het afzonderlijke object. Het veronderstelt kennis van lokale tradities en praktijken, van kleur- en materiaalgebruik, constructiemethoden (die geen betrekking hebben op het afzonderlijke project), kennis die tot nu toe op overwegend amateuristische wijze door particuliere architectenbureaus of op pedante wijze door meer academisch georiënteerde restauratie-architecten is nagestreefd. Het valt niet te ontkennen – en het moet in hoge mate worden betreurd – dat de grote restauraties in het verleden weliswaar het fysiek voortbestaan van onze grote monumenten hebben verzekerd, maar dat deze tegelijkertijd de stad hebben beroofd van een groot aantal historische waardevolle bouwsporen, van onschatbare bronnen, 'documenten', lokale encyclopedieën, die plaats hebben moeten maken voor praktische, overzichtelijke, onderhoudsvrije en gebruiksvriendelijke gebouwen. Het ligt voor de hand dat specifieke kennis noodzakelijk is, niet enkel ten bate van de vele 'officiële' monumenten; ook de vele gebouwen die deze status niet hebben gehaald; of de vele nieuwe 'Jonge Monumenten' met hun eigen problemen met betrekking tot nieuwe materialen, constructiemethoden, etc. vragen om begrip. Een illustratief voorbeeld: ook Groningen heeft enkele 'incunabelen' van de gemeentelijke sociale woningbouw (bijv. de Oosterparkwijk). Deze zijn de afgelopen jaren door de stadsvernieuwing getroffen. Dat wil zeggen: de technisch-financiële regelgeving, de eenzijdig gerichte belangen van woning-

bouwverenigingen en bewoners-organisaties hebben het gewonnen van de onweerlegbare, architectonische kwaliteiten van een groot aantal woongebieden, waarvan de identiteit in hoog tempo is verdwenen. Hier doet zich het gemis aan historische kennis van gemeentewege (bijv. gemeentelijke monumentenlijst, -verordening, monumentenbureau) in hoge mate gevoelen.

Kennis is, op de tweede plaats, niet enkel nodig ten bate van kwalitatief goede restauraties. Kennis is ook onontbeerlijk om met de stad in de toekomst verder te kunnen. Het gaat hierbij niet zozeer om toegepaste kennis, kennis ten dienste van praktijken van onderhoud en instandhouding. Maar om kennis die substantie moet geven aan het begrip **stedelijke identiteit**. De materiële schoonheid van een stad biedt daartoe een voor de hand liggende, zij het geen gemakkelijke toegang. De historicus Willem Frijhoff: 'De levende stad van het heden is tegelijk een rest van het verleden, een rijke rest. Althans voor de goede verstaander, die de sporen van het verleden weet te lezen, die zijn verbeelding kan laten werken en die niet bang is voor zijn emoties. Aantrekkelijke steden zijn steden vol spanning. Het geheim van zulke steden is, dat we er op elke straathoek het gevoel krijgen dat er iets **gebeurd** is. (...) Dat we, kortom, zelf delen in een geschiedneis die onherroepelijk voorbij is en toch nog bijna tastbaar. Zulke steden zijn steden om van te houden. **En de tastbaarheid die het verleden er heeft**, nodigt ons uit tot nadere kennismaking, tot een duik in de geschiedenis van de stad om er toch maar zoveel mogelijk van te profiteren.'

Deze in eerste instantie niet op praktische toepassing gerichte kennis van de stad, maar eerder op het begrip van haar materiële hoedanigheid, haar vorm en fysieke structuur, veronderstelt de inzet van zowel een **stadsarcheoloog** als van een **bouw-historicus**. Hun beider werk zou gericht moeten zijn op zowel het opsporen van de onmisbare schakels van de ruimtelijke geschiedenis van de stad, als in het **problematiseren** van allerlei lokaties, gebouwen en complexen in de stad. De arbeidsterreinen van zowel de stadsarcheoloog als bouw-historicus liggen in elkaars verlengde: is de eerste vooral geïnteresseerd in het opspo-

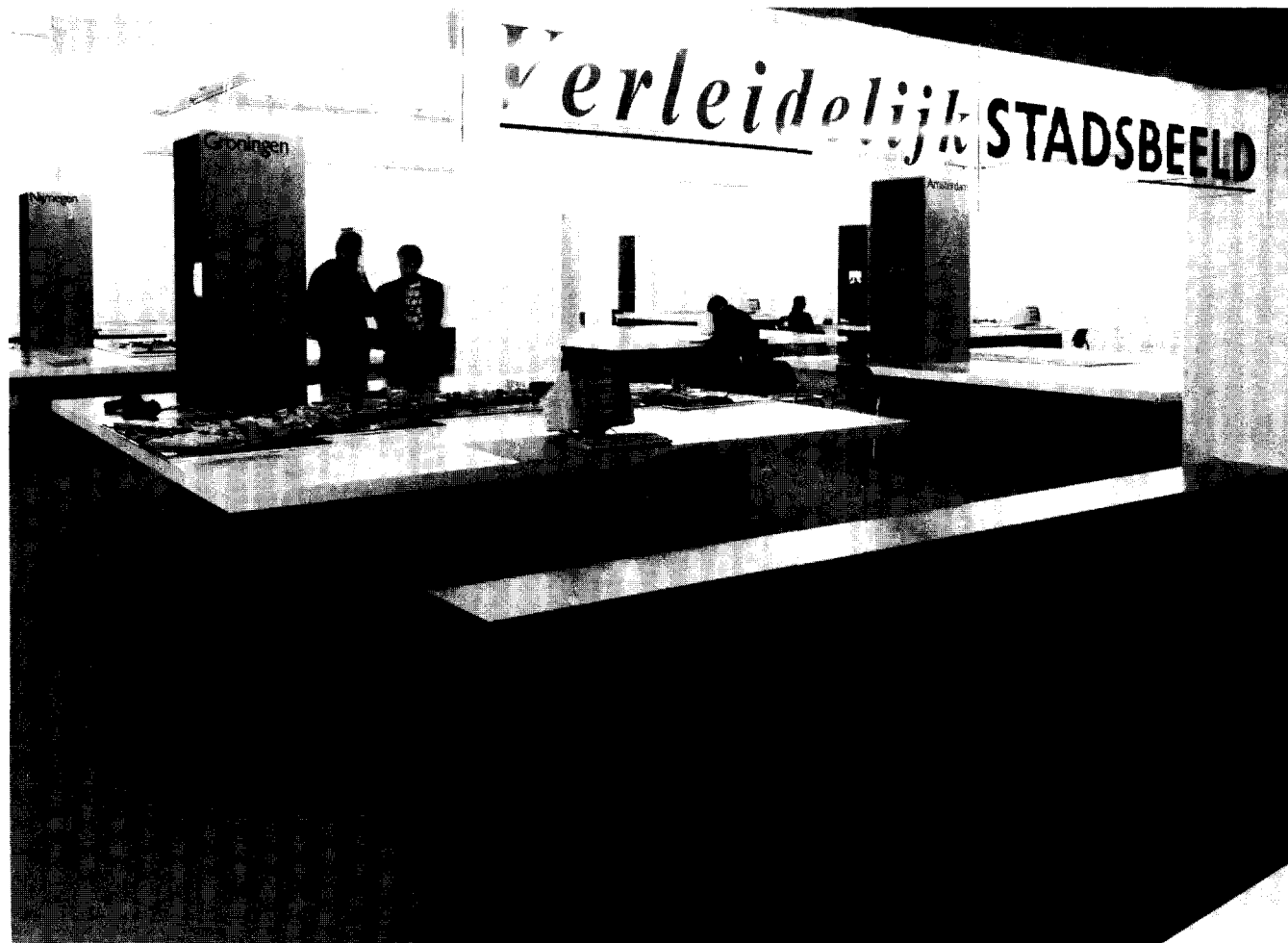

ren, blootleggen, documenteren en desnoods visualiseren van artefacten in de bodem van de stad (exploratie van het zgn. bodemarchief), die iets zeggen over muren, straten, putten, indelingen van gebouwen, die boven het maaiveld niet meer zichtbaar zijn; de bouwhistoricus houdt zich bezig met de archeologische interpretatie van bestaande gebouwen – bij voorkeur middeleeuwse huizen – die hij moet 'deconstrueren' vanuit hun eigentijdse of negentiende-eeuwse vermomming. Zowel de stadsarcheoloog als de bouwhistoricus zijn niet alleen geïnteresseerd in artefacten, maar zij proberen aan de hand van een zorgvuldige

bestudering en analyse van fragmenten, resten, constructie-vormen, van sporen, een verhaal te reconstrueren over bijv. de geschiedenis van de wooncultuur in een stad als Groningen; inzicht te geven in tradities op het gebied van verkaveling; thema's op te sporen, bijv. dat van de stadsmuren, die over een lange periode de vorm van de stad, van haar stedelijke patronen hebben bepaald.

Dergelijke ambities vereisen een wetenschappelijke **aanpak**, die gebaat is bij continuïteit, concentratie en coördinatie van gegevens en bij een steeds weer nieuwe vragen en problemen opwerpende opdrachtgever.

Tenslotte: wij vinden dat, op dezelfde manier als het monumentenbureau 'deskundig' moet zijn op het gebied van het middeleeuwse woonhuis in de stad, het ook expertise moet hebben op het gebied van bijv. de na-oorlogse woningbouw. De planning en realisatie van de grote stadswijken als De Paddepoel, Vinkhuizen en de Wijert, is een spannend hoofdstuk uit de geschiedenis van de na-oorlogse stad. Vele Groningers wonen daar. Kennis van de wording en de architectonische wetmatigheden, van de woontypologieën, de constructiemethoden, etc. is niet alleen van belang voor een verantwoorde, kwalitatieve verbetering van de

Overzicht tentoonstelling *Verleidelijk stadsbeeld*, Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam (foto: Van der Vlucht en Claus).

woonomgeving, maar voorziet in een onmisbare schakel in de ruimtelijke geschiedenis van de stad. Op dit moment worden in hoog tempo het oorspronkelijke teken- en ontwerpmateriaal, de geschreven bronnen, vernietigd, ook binnen de Dienst zelf. (Een vergelijkbaar probleem doet zich voor bij de stadsarcheologie: het bodemarchief van de stad wordt ernstig bedreigd door het verlagen van de grondwaterstand.) Wellicht is het nog niet te laat om via een effectief uitgevoerde actie het heterogene, en her en der verspreide materiaal alsnog te verzamelen en te behouden.

Democratisering van kennis over de stad: in postkantoor en bibliotheek

Als laatste bijdrage willen we enkele suggesties doen ten aanzien van het opzetten en gebruik van een computergesteund informatiesysteem. Het is een opmerking aan het eind, omdat een dergelijk informatiesysteem pas kan worden opgezet, nadat er overeenstemming is bereikt over de inhoudelijke dimensies, de omvang en reikwijdte van de kennis die men wil systematiseren. In aansluiting op wat eerder is gesteld wordt een onderscheid gemaakt in systematisering van gegevens met betrekking tot het beheer, de bescherming en restauratie van gebouwen en ensembles, die in de strikte zin van het woord rijks- of gemeentelijke monumenten zijn. Op dit moment is de kennis over deze objecten verspreid over meerdere centra, zoals de archieven van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, van particuliere architectenbureaus, Openbare Werken, etc. Een goed opgezet informatiesysteem biedt de mogelijkheid om de geschreven bronnen, beeld- en kaartmateriaal, literatuur, etc. gemeenschappelijk op te slaan en in samenhang te ontsluiten. Een dergelijk systeem kan worden uitgebreid met gegevens uit het bestand van jonge monumenten (1850-1940) zoals dat via het Monumenten Inventarisatie Project (M.I.P.) afgelopen jaren is opgebouwd.

Een tweede concrete toepassing van een computergesteund informatiesysteem, dat gericht is op de kennis en het beheer van beschermde objecten, is de mogelijkheid van inschakeling van beeldverwerkende

computertechnieken. Met behulp van deze computersystemen kan niet alleen de koppeling tot stand worden gebracht tussen wetenschappelijke (geschreven) informatie en twee/driedimensionaal beeld, maar is het ook mogelijk om de ruimtelijke impact van het gebouw op zijn omgeving, en ook omgekeerd: de invloed van transformaties in de omgeving op de uitstraling van het gebouw vooraf te simuleren en te meten. Gelet op de problemen rond de nieuwbouw in een historisch gevoelige omgeving als het Verbindingskanaal is het praktisch nut van een dergelijk visueel instrumentarium voor het beslissingsproces over complexe ruimtelijke ingrepen makkelijk voorstelbaar. Het zou zonder veel moeite kunnen worden ingezet in de publieke discussie over dergelijke ingrepen waardoor de informatie daarover in de media kwalitatief op een wat hoger niveau kan worden gebracht.

Een goed opgezet (visueel) informatiebestand hoeft zich evenwel niet te beperken tot de geregistreerde monumenten. Het kan, gekoppeld aan bijv. de geautomatiseerde bestanden van kadaster, vastgoed, zich uitstrekken over het geheel van de gebouwde structuur van de stad. Daarbij kan het ten dienste staan van het onderzoek dat vanuit het monumentenbureau wordt gedaan naar het bodemarchief en de bouwsubstantie van de stad. ook hier zou de koppeling van (drie-dimensionaal) beeld en tekst (bron, kaart, foto) het uitgangspunt moeten zijn. Het zou een unieke gelegenheid zijn om de in tal van archieven en musea verborgen bronnen en informatie over de geschiedenis van de stad, te visualiseren. Een dergelijk systeem is een eerste aanzet voor het realiseren van een echt **publiek museum van de stad**, waarbij de objecten, artefacten niet uit hun omgeving hoeven te worden gehaald, maar ter plekke kunnen worden gezien en begrepen.

In aansluiting op datgene dat elders in Europa wordt ontwikkeld, is het bijv. mogelijk om op basis van bouwhistorisch onderzoek, de ruimtelijke opbouw en constructieve essentie van het middeleeuwse woonhuis in Groningen, op bevattelijke wijze, naar buiten te brengen; de samenhang van de ruimtelijke structuur van de stad met die van het omringende landschap duidelijk te maken; de sturende rol van het water in de ontwikkeling van de stad te tonen; het verschil te la-

ten zien in de ruimtelijke ambiances (bebouwingdichtheid, bouwhoogte, verkeersdifferentiatie) van de diverse twintigste-eeuwse woongebieden.

Een dergelijke dienstverlening aan de bevolking zou, voor wat de gemeente Groningen betreft, uiteraard goed passen in de ambitieuze plannen ten aanzien van de inrichting van een nieuw stedenbouwkundig informatiecentrum. Het bestaan van een dergelijk systeem zou de ambtenaren van het monumentenbureau wellicht meer dan tot nu toe het geval is, kunnen stimuleren om de resultaten van het onderzoek naar bodem en bouwsubstantie te 'democratiseren', d.w.z. te bewerken en te vertalen in termen van een begrijpelijke geschiedenis van de stad.

Vierakter gewijd aan stedelijke leegte

Verslag van de discussiedag over het Verleidelijk Stadsbeeld, Rotterdam 22 februari 1991

Martijn de Moor

Het debat

Stadsdelen die voor grootschalige herbestemming in aanmerking komen vormen de aanleiding tot de nodige stedenbouwkundige controverse. De ontwikkeling van deze zogenaamde stedelijke leegtes – in de meeste gevallen verre van leeg – waar in de stadsvernieuwingseuforie de bezem door gehaald wordt, vraagt om een bezinning op de stedenbouwkundige discipline. Ruimtelijke kwaliteit is waar het architecten en stedenbouwers om gaat. Huidige ontwikkelingen in de alom heersende stedelijke vernieuwing leiden er echter toe dat juist deze kwaliteit er bij in dreigt te schieten.

Deelnemers aan zakelijke overeenkomsten die tot de verwezenlijking van vastgoed moeten leiden – met name de Publiek Private Samenwerking (PPS) – onttrekken zich aan de verantwoordelijkheid zorg te dragen voor de kwaliteit van de openbare ruimte.

Daarnaast leidt deze ontwikkelingsmethode tot een geïsoleerde aanpak van de vernieuwingsgebieden, los van de bestaande stad. Aanleiding genoeg voor stedenbouwkundigen om hun stem te verheffen en de vakdiscussie op een breder plan te brengen.

Het Nederlands Architectuurinstituut (NAI) en haar directeur Duivesteijn hebben het ontbreken van een podium voor een breed debat signaleerd. Met de tentoonstelling en de catalogus *Verleidelijk Stadsbeeld* hebben zij, naar eigen zeggen, een aanzet willen geven tot een bezinning op het vak. Met het 'debat over stedenbouw', dat het NAI als afsluiting van de tentoonstelling over het Verleidelijk Stadsbeeld organiseerde, wilden zij het platform bieden dat men zolang had moeten ontberen. Gezien de grote opkomst was er behoefte aan een dergelijk treffen.

Afb. 1. Rotterdam, Schiehaven (foto E. van Straaten).

De hedendaagse stad

H. Tilman signaleerde in zijn bijdrage drie ontwikkelingen in de hedendaagse stad. Hij constateerde dat het ontwikkelingsproces van de stad is afgesloten. De periode van expansie heeft geleid tot verlaten stadskernen en bedrijvigheid in de periferie. De recente behoefte aan reconstructie van de stad in de stad is hiervan het gevolg.

Daarnaast is er een versnelde spreiding van bewoning en bedrijvigheid over suburbane gebieden die geen identiteit hebben.

Ten slotte is er, aldus Tilman, een groeiende divergentie (bijna een tegenstelling) tussen de historische kern en de periferie.

De periferie wordt geconditioneerd door ontwikkelingen in de kantorensector, zoals telematica. Netwerken bepalen in deze ontwikkeling hun eigen geografie: in de stad maar los van de stad.

Na de cultuur van stedelijke uitbreiding zijn we nu beland in de cultuur van stedelijke transformatie. Na decennia van groei en expansie, die hebben geleid tot een gefragmenteerde stad, is er nieuwe interesse gegroeid, voornamelijk uit economische overwegingen, voor de kern van de (historische) stad.

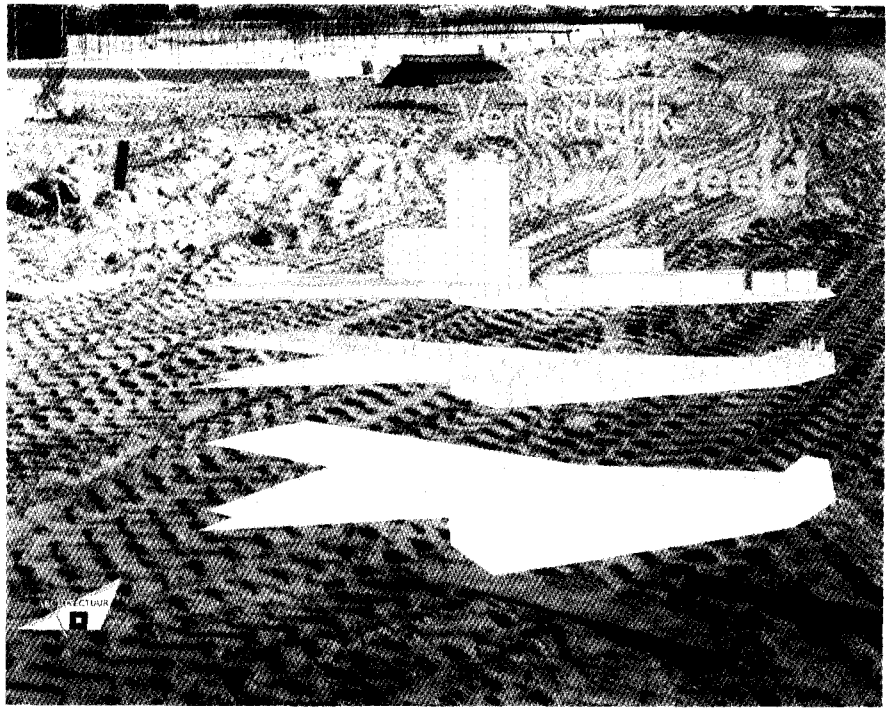
De Vierde Nota Ruimtelijke Ordening stelt als een van de belangrijkste doelen het verbeteren van het vestigingsmilieu in de steden. Internationaal is een concurrentiestrijd tussen de steden ingezet, waarin steden zich ten opzichte (en desnoods ten koste) van elkaar willen profileren. Men concentreert zich hierbij op inwisselbare thema's (*science-parken, teleports, enz.*), die niet inspielen op wat steden al in huis hebben. Stadsbesturen beseffen dat ze hun stad door exploitatie van haar imago kunnen profileren. Deze profilering moet vooral de economische positie in het internationale krachtenveld ten goede komen.

De rijksoverheid heeft olie op het vuur gooid door te bevoorrechten knooppunten aan te wijzen die zich eens extra opmaken voor de strijd. En het vooruitzicht dat over een jaar Europa grenzenloos zal zijn laat de gemeoederen ook niet onverhit.

Bij de economische herstructurering die het gevolg is van deze profilering horen nieuwe ontwikkelingsstrategieën: *city management, city marketing* en *Public-Private-Partnership*. Bij deze nieuwe strategieën hoort een nieuwe presentatietechniek: die van het verleidelijke stadsbeeld, bestaande uit 'grootse meeslepende toekomstbeelden', aldus Duivesteijn in de begeleidende catalogus. In deze aanpak is stedelijke vernieuwing gebaseerd op culturele en economische potentie van de stad.

Stedelijke identiteit

Als steden zich in de concurrentieslag op dezelfde kwaliteiten gaan toeleggen dreigt het gevaar van uniformiteit. Vestigingsplaatsen worden uitwisselbaar. Er wordt voorbij

Afb. 2. Ter gelegenheid van de tentoonstelling en de discussiedag over het Verleidelijk Stadsbeeld heeft het Nederlands Architectuurinstituut een goed en zorgvuldig geïllustreerde catalogus uitgegeven (Verleidelijk stadsbeeld, ontwerpen voor stedelijke vernieuwing, Rotterdam 1990; ISBN 90-72469-18-6). Redactie Koos Bosma.

gegaan aan reeds aanwezige stedelijke identiteit. De stad kan zich echter juist onderscheiden door deze 'min of meer toevallige kwaliteit' (Duivesteijn) uit te buiten.

Door middel van *city marketing* wordt het produkt stad, dat zich onderscheidt door middel van een historische kern en een bepaald imago, verkocht. De ontwikkeling geschiedt via de eerdergenoemde PPS. Maar het gevaar dreigt dat een uitverkoop gehouden wordt van toplocaties. De vraag dringt zich op of de plannen daadwerkelijk een instrument bieden om de stad als geheel te vernieuwen. Tilman constateerde dat veel van de 'stedelijke vernieuwingsplannen' deze pretentie niet waar maken. Hij signaleerde tevens een polarisatie. Succesgebieden worden bevoordeeld terwijl andere gebieden volkomen stagneren.

Beperkende maatregelen die de stedelijke identiteit moeten waarborgen verminderen de kansen van een stad in de stedenstrijd. De optimale balans tussen uitverkoop houden en identiteit beschermen is sterk afhankelijk van de positie van de betreffende stad: hoe groter de vraag naar een locatie, hoe sterker beperkende maatregelen gebruikt kunnen worden.

Stedelijke leegtes

Inszet van het debat vormden planningsmethoden voor de zogenoemde stedelijke leegtes. Voor juist deze gebieden worden in hoog tempo verleidelijke stadsbeelden ontwikkeld die de concurrentiestrijd in het voordeel van de eigen stad moeten beslechten.

Er kleven twee gevaren aan de gebruikte planningsmethoden. Ten eerste zijn de plannen bedoeld om bepaalde, met name de financierende partijen te behagen. Dit kan, terecht, leiden tot argwaan en ongerustheid bij minder gefortuneerde stadsgebruikers. Ten tweede is er sprake van geïsoleerde incidenten in een historische stad. Tilman: 'Op de tentoonstelling zijn plannen te zien die gebaseerd zijn op gelegenheden die zich voor doen, ze sluiten niet aan op stadsplannen die er al zijn'.

Stedebouw en architectuur worden ingeschakeld om de financiering van projecten die deze leegtes op moeten vullen aan te trekken. Vaak wordt hierbij verkeerd gebruik gemaakt van *urban image* als ontwerpbepalende uitgangspunt. Dit is er wel in woord, maar niet in ontwerp. Verleidelijke stadsbeelden dienen zo een tweeledig doel. Zo worden onder valse voorwendselen ingezet bij de bestrijding van het verlies aan stedelijke identiteit en bij de imagoversterking in de competitie tussen de steden. Architectuur en stedebouw zijn voor gemeentebesturen middelen bij uitstek geworden om hun stad optimaal te profileren.

Vier scenario's

Op het programma stonden na de presentatie van de vier stedebouwkundige benaderingswijzen vier *case-studies* waarin de theorie aan de praktijk werd getoetst. Bij de presentatie van de *case-studies* verschenen steeds drie sprekers ten tonele: twee participanten aan de PPS – een 'bestuurder'

en een architect – en een commentator. De in de catalogus geïntroduceerde vier modellen vormden de basis voor de vier bedrijven van het debat.

Deze modellen zijn te onderscheiden in vier benaderingswijzen van het 'ontwerpend onderzoek':

- het ontwerp als belichaming van *city-marketing* (Amersfoort)
- als script in een theateraal spektakel (Groningen)
- als morfologisch instrument gericht op continuïteit van de stadsvorm (Maastricht/Rotterdam-West)
- en het ontwerp dat architectuur en stedenbouw laat samenvallen (Sphinx-Céramique-terrein in Maastricht)

De genoemde steden vormden de vier case-studies van de dag.

Amersfoort

Het Structuurplan voor het Centraal Stadsgebied (1987) vormde de aanzet tot een PPS van de gemeente Amersfoort met de Ontwikkelingsmaatschappij Centrumplan Amersfoort. De samenwerking leidde tot het Ontwikkelingsplan voor het Centraal Stadsgebied, dat tezamen met een stadsvernieuwingplan werd vastgesteld. In beide werd afscheid genomen van Amersfoort als provinciestad ten gunste van een nieuwe maar toch eigen identiteit. Het stadsbeeld dat ons moet verleiden is een *artist impression*, die niet opgevat moet worden als een toekomstige architectonische realiteit.

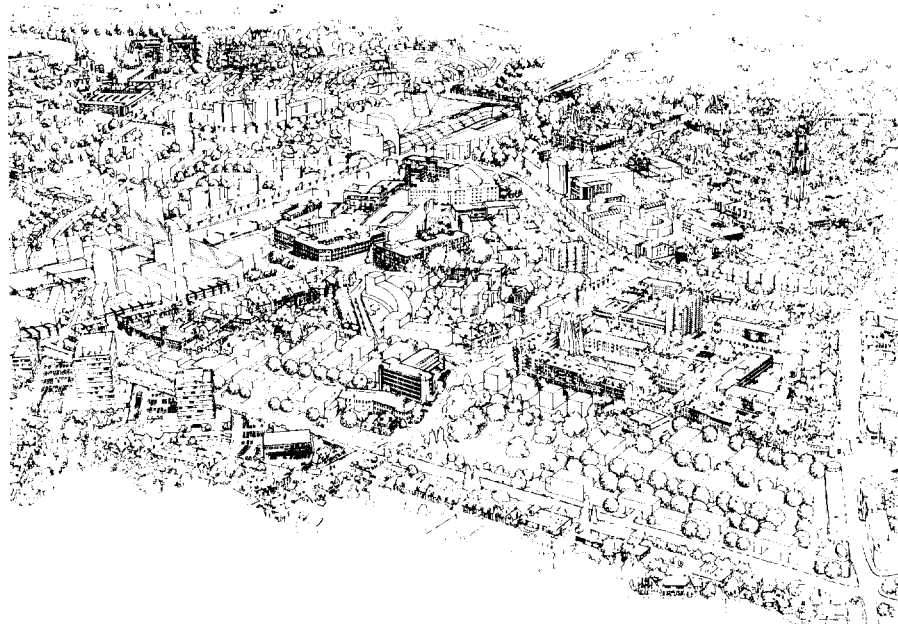
In het debat kwam weer eens naar voren dat de planontwikkeling gebaseerd is op het verleiden van het bedrijfsleven wat tot wantrouwen en bezorgdheid leidde bij de bewoners. De plannen werden een voorbeeld van louter verbale stedenbouw genoemd.

Deze opvatting van stedenbouw werd fel bekritiseerd door commentator E. Taverne. Hij sprak van een *no nonsense*-beleid dat plaats gemaakt heeft voor een *no knowledge*-beleid. De PPS is niet gebaseerd op geschiedenis waardoor dezelfde fouten gemaakt worden als in de jaren '60. Er is geen structuuranalyse gedaan, er is geen kennis van de historische thema's van de stad. Taverne: 'De wetenschap van de stad is als een taal zonder literatuur'. Daardoor bevindt de problematiek zich op hetzelfde niveau als na de oorlog. Taverne vroeg zich af of de beeld- en vormloosheid van het ontwerp onderdeel zijn van de strategie van de verleiding.

Groningen

In Groningen fungeren stadsbeelden als attracties. De stad is een oord van amusement. Ook hier neemt de traditionele binding met de plek af.

Het *Masterplan 2000* vormt de grondslag voor samenwerking van de dienst Ruimtelijke Ordening en projectontwikkelaars. Koolhaas en Kleihues treden hierbij op als

Afb. 3. Amersfoort, Ontwikkelingsplan Centraal Stadsgebied (bron: Van Hezik Partners, R. Klein Breteler).

Afb. 4. Amersfoort, voorlopig stedenbouwkundig plan voor het gebied ten noorden van het station (bron: Van Hezik Partners).

supervisors. Ontwerpers worden niet gehinderd door bestemmingsplan, welstandscommissie, inspraak of wat dies meer zij. De aandacht is echter te snel verschoven naar het detail; de architectonische invulling. Ontwikkelaars buiten toplocaties uit, de gemeente mag zorgen voor de kwaliteit van het geheel.

Wethouder Gietema gebruikte het debat om de gedegenheid van het plan dat er aan ten grondslag ligt te benadrukken. G. Daan be-

aamde dat het plan goed is maar dat de beheerders ervan (Koolhaas en Kleihues) zich misdragen hebben door slechts strooigoed uit te werpen. Er is teveel individualisme in de ontwerpwereld, er zouden meer samenwerkingsverbanden moeten komen. Commentator Gall vergeleek de Groningse situatie met een spontaan toneelstuk, waarbij architecten improviseren in de stad, alleen ontbreekt het aan een scenarioschrijver.

Afb. 5. Luchtfoto van het Sphinx-Céramique terrein, 1988 (foto gemeente Maastricht).

Maastricht

Historische, stedelijke en architectonische vormen zijn het ontwerpuitgangspunt, zonder dat er een stedenbouwkundig plan voor het betreffende gebied is. Architect Coenen heeft voor zijn ontwerp voor het Sphinx-Céramiqueterrein van wethouder Wevers op basis van vertrouwen en na gebleken capaciteiten *carte blanche* gekregen. Commentator Cusveller wees op gevaren van deze aanpak. Hij bekritiseerde het ontbreken van een algemene hypothese over de betekenisverandering van de stad. Volgens Cusveller heeft de stedenbouwkundige discipline nog geen oplossing voor de herinrichting van de stedelijke leegte. Morfologische en historische stedenbouwkundige analyse acht hij bij het zoeken hiernaar van groot belang. Coenen gaf in zijn reactie aan dat hij wel degelijk een analyse heeft verricht, alleen wil hij deze niet openbaar maken. Hij zal er zelf op toezien dat kwaliteit geleverd wordt. Het is frappant dat Coenen niets los wil laten over zijn analyse. Hij acht alleen de stap om van analyse tot ontwerp te komen interessant. Cusveller gelooft dan ook niet dat louter Coenens voorstellen tien jaar lang het project te bewaken ('van stoeprand tot dakgoot') voldoende waarborg is voor stedelijke kwaliteit.

Rotterdam West

Ideevorming gaat hier hand in hand met her-

nieuwde belangstelling voor de stadsmorfologie. Voor Rotterdam-West is een Structuurschets voor het buitendijksgebied gemaakt (1987), resulterend in het *Parklane*-concept. Een optimaal verband tussen continuïteit en vernieuwing van de stedelijke identiteit wordt gegarandeerd. Er is een duidelijk kader voor latere architectonische detaillering geschapen. Linthorst, die *en passant* de publieksprijs voor het meest verleidelijke lichtbeeld in de wacht sleepte door het publiek een blik te gunnen op het Weena-gebied vanaf de bovenste verdieping van het Groothandelsgebouw, benadrukte het verschil tussen het bestuurlijke en architectonische programma van eisen. Refererend aan de ontwikkeling van het Weena vond hij het bestuurlijk programma van eisen geslaagd, met het architectonische wilde hij zich niet bemoeien. Commentator M. de Hoog voegde hier aan toe dat de gemeente de context moet ontwerpen en niet de inhoud. Zij moet koppelingen, markaties en knooppunten bepalen.

Herbezinning op het instrumentarium

De cruciale vraag was, en is, wie de verantwoordelijkheid draagt voor de kwaliteit van de stad en de openbare ruimte. In de meeste ontwerpen voor stedelijke leegtes ontbreekt een duidelijke definitie en een werkbaar strategie. Alle betrokkenen op de

studiedag wezen de overheid aan als degene die kwaliteit moet waarborgen en verontschuldigde zich met de opmerking dat de investeerders om een beeld verleggen zaten. Taverne en Cusveller wezen in hun kritiek op het ontbreken van een historische dimensie in de plannen. Bereikbaarheid, hoogwaardigheid en herkenbaarheid, volgens Taverne 'de heilige drie-eenheid van de stadsplanning', beheersen de planvorming. Een morfologische en historische structuuranalyse, die zeker openbaar gemaakt moet worden (Maastricht; Coenen), is onontbeerlijk. Taverne stelde dat hiertoe de stedenbouwkundige discipline herzien moet worden. Alle sprekers waren het er over eens dat het stadsbestuur de verantwoordelijkheid moet dragen voor de realisatie van de openbare ruimte. Zij moet hierbij zo te werk gaan dat het voor de deelnemers aan de PPS aantrekkelijk is om ook de openbare ruimte is een totaalplan voor de projecten op te nemen. Bovendien is ook de samenhang met andere gebiedsdelen belangrijk.

De stedelijke 'leegtes' die aan herstructurering toe zijn bepalen vaak de identiteit van de stad. Het zijn bij uitstek de gebieden waar de stad vernieuwd kan worden. Tegelijkertijd is de opgave de stedelijke continuïteit te waarborgen. Maar er is nog geen stedenbouwkundig instrument dat op een dergelijke manier de stedelijke leegtes vorm kan geven. Er heerst een planningseuforie zonder dat er zicht is op de planningsinstrumenten.

Cornelis Springer als topograaf

J. Schaeps

Cornelis Springer (1817-1891) neemt onder de schilders van het stadsgezicht uit de vorige eeuw een vooraanstaande plaats in. Niet alleen was hij bijzonder produktief, ook in kwalitatief opzicht kan zijn werk de vergelijking met dat van vakbroeders goed doorstaan. Zijn schilderijen waren en zijn nog steeds geliefde verzamelobjecten. Springers omvangrijke tekenoeuvre is verspreid over musea en andere openbare collecties, met name gemeentelijke archieven. De laatstgenoemde instellingen verzamelen tekeningen in de eerste plaats wegens hun topografische waarde. Het is echter de vraag of het werk van Cornelis Springer een dergelijke documentaire waarde heeft.

In het herfstnummer van het KNOB-Bulletin 1989 stonden verschillende artikelen waarin de relatie kunst-topografie centraal stond.¹ A.W. Gerlagh besprak in een bijdrage het tekenoeuvre van vader en zoon Schouten, waarbij hij onder andere concludeerde dat hun werk, evenals dat van andere achttiende-eeuwse tekenaars, niet zonder meer een betrouwbaar beeld van de werkelijkheid geeft. J. Peeters en E. Fleurbaay lieten in een interessant artikel hun licht schijnen op de invloed van een aantal beeldconventies op de betrouwbaarheid van topografische afbeeldingen. Hun voorbeelden uit de zestiende en zeventiende eeuw lieten zien hoe kunst en topografie soms tegenstrijdig in hun intenties zijn.

Cornelis Springer kan dienen als voorbeeld van een negentiende-eeuws kunstenaar in wiens werk de topografie een rol speelt. Ook bij hem vechten documentalist en kunstenaar om voorrang. Hoe dat gebeurde wil ik in dit artikel laten zien, ten eerste door bespreking van een reeks beeldconventies die Springer gebruikte in zijn kunst, en die als typerend voor hem kunnen worden beschouwd, en ten tweede door een aantal voorbeelden te laten zien waarbij Springer zich afhankelijk toont van andere kunstenaars.

Voor de duidelijkheid lijkt het mij zinvol op deze plaats nog eens de definitie van topografie te herhalen die Peeters en Fleurbaay in hun artikel hanteerden: 'een herkenbare weergave naar de werkelijkheid van de uiterlijke kenmerken van een beperkt gebied in tekening, prent of schilderij'.²

Ik zou hieraan willen toevoegen dat het om een 'bedoeld' herkenbare weergave gaat, met andere woorden de kunstenaar moet de bedoeling hebben gehad een herkenbaar beeld van de werkelijkheid te maken.

Beeldconventies

De volgende beeldconventies kunnen worden onderscheiden in het werk van Cornelis Springer.

Invoegen

Een van de principes die Springer steeds weer toepaste in zijn schilderijen is het invoegen van een naar de werkelijkheid getekend gebouw, of een deel daarvan, in een gefantaseerde omgeving. Zo zijn in de schetsboeken verschillende studies te vinden van het noorderportaal van de Oude Kerk te Amsterdam.³ Springer gebruikte deze studies in twee schilderijen, zonder er acht op te slaan dat de afgebeelde kerken op de Oude Kerk lijken. Integendeel, het portaal verschijnt in beide voorstellingen in een andere context.⁴

In 1841 maakte Springer een reis door Nederland, Duitsland en België, waarbij hij onder andere Maastricht en Mechelen bezocht. Herinneringen aan deze plaatsen combineerde hij in een schilderij.⁵ Hierin grenst de Onze-Lieve-Vrouwe-kerk uit Maastricht aan het stadhuis van Mechelen in een verder gefantaseerde stadsbeeld. Beide gebouwen zijn interpretaties van hun prototypen, maar wel duidelijk herkenbaar. Met kleine variaties keert het Mechelse stadhuis twee jaar later terug in een compositie, nu in half vervallen staat, in een volgens de titel Duitse stad.⁶

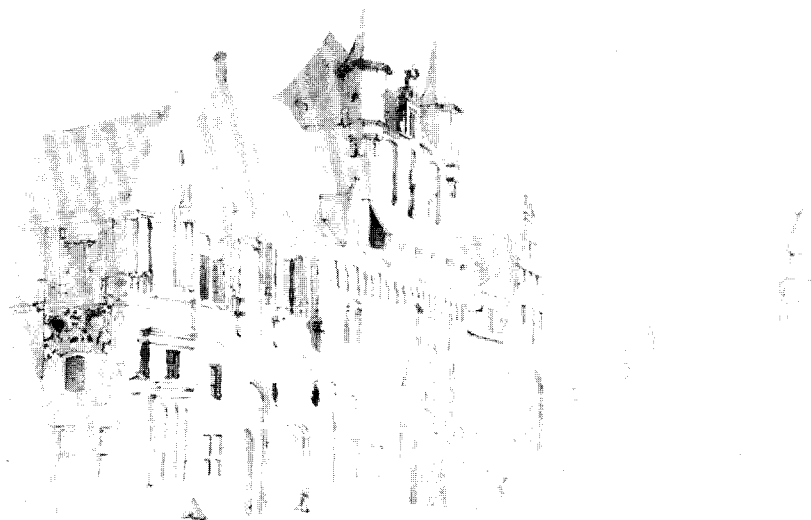
Een derde voorbeeld van het invoeg-principe is een schilderij uit 1849 dat een straatgezicht laat zien met op de voorgrond een poortgebouw.⁷ De toren van dit poortgebouw, met het opvallende portaal, bekroond door een buste, heeft Springer ontleend aan de Waag op de Nieuwmarkt in Amsterdam. Op 1 oktober 1848 maakte hij een tekening van deze hoektoren, naast andere schetsen van hetzelfde gebouw.⁸

Hierbij dient te worden opgemerkt dat Springer de genoemde schilderijen niet presenteerde als topografische stadsgezichten; geen van alle dragen ze de naam van een stad in de titel. Desalniettemin werpt het invoeg-principe licht op Springers werkwijze in het begin van zijn loopbaan en zegt het iets over de manier waarop zijn fantasie-stadsgezichten uit deze tijd tot stand kwamen.

Verplaatsen

Het principe van verplaatsen is verwant aan dat van invoeging. Als met invoegen is bedoeld het plaatsen van een bestaand bouw-element in een imaginaire omgeving, kan het woord 'verplaatsen' worden gebruikt voor het in één voorstelling samenbrengen van topografische elementen die in werkelijkheid niet naast elkaar voorkomen.

Een mooi voorbeeld hiervan is een schilderij uit 1877, *Het Gemeenlandshuis van Delfland en de Oude Kerk te Delft bij zomer*, een topografisch stadsgezicht dus.⁹ Maakt het schilderij in de eerste plaats een geheel natuurgetrouwe indruk, bij nadere beschou-

Afb. 1. Cornelis Springer, *Het stadhuis van Mechelen*; potlood, penseel in grijs (Teylers Museum, Haarlem; inv. KT 1573, 285 x 443 mm.).

Afb. 2. Cornelis Springer, *Gezicht op het Grote orgel in de Oude Kerk te Amsterdam* (Historisch Museum Amsterdam; inv. B 5159).

wing blijkt dat het gebouw links naast het Gemeenlandshuis in werkelijkheid in een andere straat staat. Springer verenigde hier dus twee fraaie gevels uit Delft in een compositie, overigens niet zonder ook nog kleine wijzigingen in de architectuur aan te brengen.

Als vroeg voorbeeld van verplaatsing kan een kerkinterieur dienen. Het *Gezicht op het grote orgel in de Oude Kerk te Amsterdam* dateert uit 1857.¹⁰ Springer bestudeerde alle elementen van de voorstelling in schetsen, het orgel, de bogen, de kerkbanken, de grafzerken en de monumenten.¹¹ Het schilderij is dan ook een getrouwe afbeelding van het interieur van de Oude Kerk. Met dit verschil: het wandmonument van admiraal Jacob van Heemskerck, dat in het schilderij rechts op de voorgrond aan een pilaar hangt, bevindt zich in werkelijkheid elders in de kerk, nl. aan de noordzijde van het koor. Ook hier bracht Springer topografische elementen samen die weliswaar beide reëel bestaan, doch niet in de door de kunstenaar gepresenteerde samenhang.

Verbouwen

Het 'verbouwen', ofwel het aanbrengen van kleine wijzigingen in bestaande architectuur, is een zo algemeen principe in het werk van Springer dat een kort voorbeeld kan volstaan. In het schilderij *De kapel aan de kerk te Weesp* uit 1877 gaf hij het eenvoudige huisje naast de kapel een fraaier aanzien door het te voorzien van een trapgeveltje, dat het bliktens de schets naar de natuur niet had.¹²

Dit veranderen van geveltoppen deed Springer vaker wanneer een modern, en in zijn ogen lelijk gebouw de straat ontsierde. Dergelijke ingrijpende wijzigingen paste hij echter alleen toe op anonieme gebouwen die als nevenmotief in zijn schilderijen fungeerden. Andere, kleinere wijzigingen bracht hij ook in belangrijke gebouwen aan. De vorm van ramen en deuren, kozijnen, schoorstenen, pinakels en andere dakversieringen, de muurstructuur, luiken, aanbouwsels, vrijwel elk detail in een gebouw kon door de schilder worden veranderd, zij het meestal zo dat de totaal-indruk van het gebouw topografisch correct leek.

Proportioneren

Meer nog dan het 'verbouwen' is het 'proportioneren' van gebouwen een vast bestanddeel van Springers schilderwijze. Door zijn gebouwen smaller en hoger dan in werkelijkheid te maken kregen ze een imposant uiterlijk, een effect dat nog versterkt werd door het lage standpunt dat Springer doorgaans koos. Voorbeelden in meer of minder extreme mate zijn in het hele oeuvre van de kunstenaar te vinden.

Archaïseren

Een laatste principe dat een grote rol speelt in de stadsgezichten van Cornelis Springer is het archaïseren van gebouwen. Als romanticus plaatste Springer zijn voorstellingen graag in de Gouden Eeuw. Dit deed hij niet alleen door zijn figuurtjes in zeventiende-eeuwse kledij te hullen en moderne elementen in het stadsgezicht, zoals fabriekstorens, te vermijden; vaak gaf hij gebouwen weer in een toestand, zoals deze, naar hij meende, in de zeventiende eeuw moest zijn geweest. Dat hij het daarbij wel eens mis had, hoeft ons nu niet te verbazen. In 1852 schilderde Springer het Rembrandthuis in de Jodenbreestraat te Amsterdam, het volgende jaar herhaald in een aquarel.¹³ Het schilderij laat niet alleen het huis van Rembrandt zien, het plaatst de voorstelling ook in diens tijd. Dit is in de eerste plaats te zien aan de figuren. Vergelijken we het schilderij met contemporaine afbeeldingen die de eigentijdse situatie laten zien, waaronder een schets en een litho van Springer zelf¹⁴, dan valt een ander verschil op: terwijl het huis in het midden van de vorige eeuw twee deuren en trappen had, heeft Springer in het schilderij slechts één deur en één trap weergegeven. Waarschijnlijk ging hij er van uit dat het huis ten tijde van Rembrandt, toen het alleen door diens familie werd bewoond, slechts één deur had, en dat de tweede deur een latere toevoeging was. Onderzoek van Meischke heeft echter uitgewezen dat ook in de zeventiende eeuw het huis reeds twee ingangen naast elkaar bezat.¹⁵

Een tweede frappant geval van foutief archaïseren is in 1977 besproken door P. Biesboer.¹⁶ Het stadhuis in Haarlem bezat tot 1855 een groot, stenen schavot. Toen Springer in 1868 een tekening maakte van het stadhuis in zeventiende-eeuwse vorm voegde hij dit schavot dan ook aan de voorstelling toe. Dat het stadhuis in vroeger tijden ook een toren bezat was Springer niet bekend, met als gevolg dat de tekening de bouwsituatie uit de eerste helft van de vorige eeuw laat zien, gestoffeerd met figuren gekleed in de mode van twee eeuwen eerder.

De vijf hier besproken principes doen alle afbreuk aan de natuurgetrouwheid van de afgebeelde architectuur. De mate waarin verschilt evenwel. Het invoeg-principe leidt tot gebouwen die zover van de werkelijkheid afstaan dat van topografie geen sprake meer kan zijn. Dit principe treedt vooral op de

voorgond in Springers vroege werk tot ca. 1855. Het verplaatsen als principe komt ook in latere tijden voor. Hoewel de gebouwen als object hier min of meer intact blijven, is het een verraderlijk principe omdat de kijker vaak niet in de gaten heeft dat het stadsgezicht uit afzonderlijke topografische elementen is samengesteld. Het verbouwen en proportioneren van architectuur werd door Springer zo vaak toegepast dat zijn schilderijen nooit gebruikt kunnen worden als informatiebron voor bouwkundige details. Deze ingrepen in het uiterlijk van een gebouw zijn echter naar hun aard zo marginaal dat ze de totaal-indruk van een gebouw niet verstoren. Het archaïseren van architectuur tenslotte zorgt voor zoveel valkuilen dat ook hier geen topografische nauwkeurigheid te verwachten valt.

De ingrepen die Springer deed in de weergave van bestaande architectuur verschillen dus niet alleen in mate van radicaliteit, maar ook in frequentie. Daarnaast was het mogelijk dat twee of meer principes tegelijkertijd in een voorstelling werden gecombi-

neerd. Zo plaatste Springer in het al genoemde schilderij van het Gemeenlandshuis te Delft niet alleen twee gevels naast elkaar die in feite straten ver van elkaar waren verwijderd. Ook veranderde hij details in de gevels en gaf hij de gebouwen in een zo sterk perspectief weer dat ze breder lijken dan ze in feite zijn.

Springer en de traditie

Wil men zich een oordeel vormen over de topografische betrouwbaarheid van de stadsgezichten van Cornelis Springer, dan is het van belang niet alleen op diens persoonlijke beeldconventies te letten, maar ook attent te zijn op het feit dat hij gebruik maakte van het werk van andere kunstenaars als bron. Springer greep voor zijn schilderijen namelijk niet altijd terug op eigen natuurobservatie. Geregeld nam hij het werk van andere kunstenaars tot uitgangspunt. Een aantal van deze ontleningen wil ik hier ter sprake brengen.

Afb. 3. Cornelis Springer, *Het Rembrandthuis te Amsterdam* (Gemeente-archief Amsterdam, *Historisch topografische atlas*; inv. Split 727 M).

Karsen

Kaspar Karsen (1810-1896) was Springers belangrijkste leermeester. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zijn invloed duidelijk aanwijsbaar is in met name het vroege werk. Een van Springers eerste schilderijen, een *Fantasiestadsgezicht met links een doorkijk onder een poort* laat een huis zien dat met kleine wijzigingen is overgenomen van een schilderij van Karsen.¹⁷ Een dergelijke schatplichtigheid is niet verwonderlijk bij een beginnend kunstenaar.

Anders staat het met het schilderij *Stadsgezicht met rechts neringdoenden bij een winkel met luifel waarop het opschrift 'D'Gekroonde Trompet'* uit 1850.¹⁸ Centraal in het schilderij staat een hoog, smal woonhuis van vier verdiepingen met halsgevel, dat op de begane grond een winkel huisvest. Rechts van het huis bevindt zich een poortje met een gevelsteen en links een doorkijkje in een straat. In 1851 herhaalde Springer de compositie.¹⁹ De huizen in het straatje hebben een ander aanzien gekregen, op de voorgond plaatste Springer een viskraam en de figuurtjes werden anders over de voorstelling verdeeld. Het hoofdmotief, het smalle winkelpand, bleef echter onveranderd, zij het dat de naam nu luidt 't Gekroonde Suikervat. Een tweede herhaling, met weer enige variaties, volgde in 1870, nu door Springer omschreven als *Gezicht in de Jodenbuurt te Amsterdam bij Winter*.²⁰

De titels van de schilderijen suggereren op bedrieglijke wijze een topografische oorsprong. In de eerste twee gevallen door vermelding van de naam van het huis, in het derde geval door de localisering in een bij naam genoemde buurt. Deze omschrijvingen zijn bedrieglijk omdat niet een bestaand huis, maar een compositie van Karsen het voorbeeld voor Springer was, dat hij in het schilderij uit 1850 nauwkeurig kopieerde.²¹ Hoewel Karsen zelden topografisch werkte, is het mogelijk dat hij deze keer wel naar de natuur werkte. Springer deed dit in elk geval niet, zoals een herhaling van een compositie over een periode van twintig jaar eigenlijk al laat zien.

Weissenbruch

1852 was het jaar van de Rembrandtfeesten. Op de Botermarkt werd na jaren overleg in de sociëteit *Arti et Amicitiae* het door Louis Royer ontworpen beeld van Rembrandt geplaatst. De onthulling ging met tal van festiviteiten gepaard, waaronder parades en een kermis. Ook de commercie maakte zich meester van Rembrandt, op een wijze te vergelijken met de Van Gogh-herdenkingen in 1990. De kunstenaars bezeugen op hun manier eer aan hun zeventiende-eeuwse collega. In het Park aan de Plantage Middenlaan werd een grote tentoonstellingsruimte gebouwd. Hier werden 28 schilderijen geëxposeerd, alle voor de gelegenheid gemaakt door bekende kunstenaars, die op een of andere wijze refereerden aan leven en tijd van Rembrandt.

Cornelis Springer schilderde in samenwerking met Kaspar Karsen een *Gezicht op Den*

Afb. 4. Jan Weissenbruch, *Gezicht op Den Haag vanaf de Delftse Vaart*, 1848; lithografie (Prentenkabinet RU Leiden).

Afb. 5. Kaspar Karsen/Cornelis Springer, *Gezicht op Den Haag vanaf de Delftse vaart* (Rijksmuseum, Amsterdam; inv. nr. A 4870).

Haag vanaf de Delftse Vaart, gesitueerd in de zeventiende eeuw.²² We hebben hier dus te maken met een voorbeeld van het archaïseren van een voorstelling. Hoewel het schilderij, onlangs aangekocht door het Rijksmuseum, gesigneerd is door Karsen en Springer, is een voorstudie in olieverf alleen door Springer getekend, zodat we de inventie aan hem kunnen toeschrijven.²³

Als eigenlijke inventor van het schilderij geldt echter Jan Weissenbruch (1822-1880). Deze had in 1848 een litho gepubliceerd met een gezicht op Den Haag, als premieplaat toegevoegd aan *Het Hollandse Schilder- en Letterkundig Album*. Springer nam deze litho als voorbeeld. Wel bracht hij enkele wijzigingen aan om tot een zeventiende-eeuws beeld te komen. Zo liet hij de Nieuwe Kerk weg die uit 1656 dateert. Het molentype veranderde hij van bovenkruier

in een standerdmolen. Moderne elementen als fabriekstorens liet hij eveneens achterwege. Daar het schilderij moest voldoen aan de voorgeschreven afmetingen in de tentoonstellingsruimte, verbreedde hij de voorstelling. Om deze verbreding enigszins acceptabel te maken, versterkte hij de slingerbeweging van de weg op de voorgrond. Het opblazen van de litho tot de proporties van een schilderij van 2 bij 3,30 m. bleef niet ongewroken. De waarde van het schilderij is dan ook vooral een historische.

Prout

Karsen en Weissenbruch waren tijdgenoten van Springer. Dat ook het werk van oudere kunstenaars hem tot voorbeeld kon dienen, laat een schilderij uit 1869 zien: *De markt en het raadhuis te Ulm*.²⁴ Het schilderij is een nauwkeurige kopie van een lithografie van de Engelse kunstenaar Samuel Prout

(1783-1852).²⁵ Alleen de stoffering is Springers eigen werk. Prout publiceerde in de jaren 1833 en 1839 een aantal litho-bundels met topografische stadsgezichten uit o.a. Duitsland, Frankrijk en België. De bundels waren ook in Nederland bekend en van invloed op de ontwikkeling van het romantische stadsgezicht hier te lande. Opvallend is dat niet slechts Springer, maar ook Jan Weissenbruch het werk van Prout kopieerde, en wel precies dezelfde voorstelling.

Dat Springer voor zijn schilderij een prent van Prout tot voorbeeld nam, mag opvallend heten daar hij in 1869 waarschijnlijk zelf in Ulm is geweest. In een van zijn schetsboeken althans vinden we een tekening van een panorama met als bijschrift: 'Beijeren/Wurtemberg bij Ulm/spoorwegbrug over den Donau/23 Sept 69'.²⁶ Het ligt voor de hand dat Springer ook Ulm zelf bezocht heeft, tenzij deze tekening – de enige met een Duits onderwerp in het schetsboekje – eveneens een kopie is?

Schouten

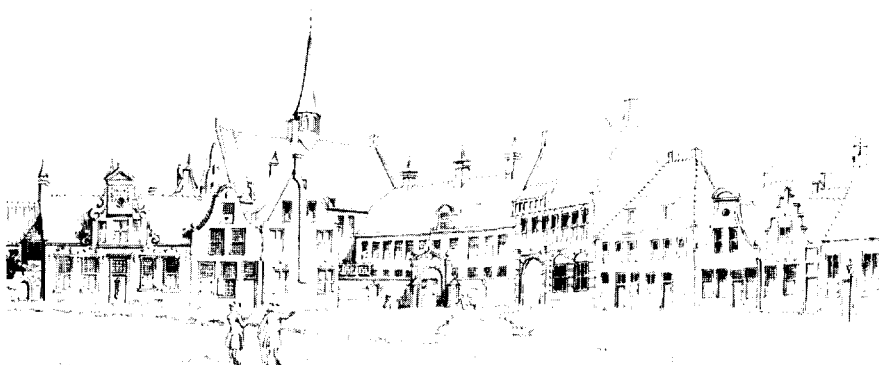
Het ligt in de lijn der verwachting dat een stadsgezichtschilder als Cornelis Springer het werk van de achttiende-eeuwse topografen bestudeerde en tot voorbeeld nam. In geval van H.P. Schouten (1747-1822) deed hij dit wel erg letterlijk. Springers compositie *De Hooglandse Kerkgracht en het weeshuis te Leiden* uit 1856 komt wat betreft de architectuur geheel overeen met een aquarel van Schouten.²⁷ De kleine veranderingen die Springer in de voorstelling aanbracht zagen we al bij eerdere kopieën: details in de architectuur en vooral de stoffering, die hier weer geheel van Springers eigen hand is. Het belangrijkste verschil tussen origineel en kopie betreft de lichtval. Het zonlicht is bij beide kunstenaars niet natuurlijk. Schouten koos echter voor een belichten van de kerk, terwijl Springer de voorkeur gaf aan de gevel van het weeshuis. In Teylers Museum worden twee tekeningen bewaard met detailstudies van de Hooglandse Kerk en het weeshuis, gedateerd 1 augustus 1856.²⁸ Deze tekeningen zouden er op kunnen duiden dat Springer de voorstelling van Schouten op locatie heeft gecontroleerd, dit om anachronismen te voorkomen. Waarschijnlijk dienden ze ook als hulpmiddel bij het herhalen van de voorstelling. Net als bij de copie naar Karsen maakte Springer hier namelijk weer twee herhalingen, een in 1857 en een in 1871.²⁹ Het werk van Schouten diende Springer vaker tot voorbeeld. Zo is een *Gezicht op het Rokin gezien naar de Langebrugsteeg* uit 1854 gebaseerd op een tekening van Schouten³⁰, evenals *De Kapelsteeg te Amsterdam* uit 1848, herhaald in 1860.³¹ In deze beide gevallen is de navolging echter minder letterlijk. Springer nam Schoutens compositie tot voorbeeld, maar paste de voorstelling aan zijn eigen tijd aan. Voor beide schilderijen bestaan ook enkele natuurstudies, zodat anachronismen in de voorstelling zijn vermeden.³²

Pronk

De laatste te behandelen kunstenaar naar wie Springer copieerde is Cornelis Pronk (1691-1759). Deze was, net als Schouten, een bekend topografisch tekenaar uit de achttiende eeuw. De kopie is dit keer geen schilderij maar een tekening, *Het Martinikerkhof te Groningen*.³³

De figuurtjes zijn weer van Springers hand, de architectuur is gekopieerd naar een teke-

ning van Pronk uit 1754. Deze tekening was in Springers tijd in bezit van de Leidse privé-verzamelaar J. T. Bodel Nijenhuis.³⁴ Bij hem moet Springer de tekening hebben gezien. Een duidelijke aanwijzing hiervoor hebben we in een voorstudie die Springer voor de uiteindelijke tekening maakte.³⁵ Hier zien we, net als op de tekening van Pronk, een mannetje met een ladder op het dak van het Prinsenhof.

Afb. 6. Cornelis Pronk, *Het Martinikerkhof te Groningen* (Universiteitsbibliotheek, Leiden; collectie Bodel Nijenhuis, inv. P. 304-II N 10).

Conclusie

De hier besproken voorbeelden maken duidelijk dat het werk van Springer niet zonder meer als bron voor topografische studie kan worden gebruikt. De veranderingen die hij aanbracht in de architectuur en het feit dat hij gebruik maakte van andermans composities manen tot voorzichtigheid. Zowel de werkelijkheid als het werk van collega's en voorgangers kon Springer tot uitgangspunt nemen en op eenzelfde wijze hanteren. Dit roept twee vragen op: kunnen we het werk van Springer nog op enige wijze een topografische inhoud toekennen, en onderscheidt Springer zich in dit opzicht van andere schilders van stadsgezichten uit de negentiende eeuw.

De stadsgezichten van Springer zijn vanaf het midden van de eeuw vrijwel alle benoembaar. Ze dragen titels als 'Straatje te Oudewater', 'Gezicht in Alkmaar', enz. In talrijke schetsboeken maakte Springer studies naar de natuur voor gebruik in de schilderijen. We kunnen dus aannemen dat Springer in elk geval ernaar streefde zijn stadsgezichten een topografische inhoud te geven. Zijn manier van werken echter, waarbij de werkelijkheid meer of minder geweld

Afb. 7. Cornelis Springer, *Het Martinikerkhof te Groningen* (Historisch Museum Amsterdam; inv. A 10849).

werd aangedaan, is hiermee in tegenspraak.

We kunnen dus ook niet anders dan concluderen dat Springer zijn werk weliswaar een topografisch karakter gaf maar slechts zelden geïnteresseerd was in een geheel natuurgetrouw beeld. Blijkbaar was dit laatste niet de belangrijkste eis die hij aan zijn schilderijen stelde. Als romanticus worden zijn schilderijen eerder gekenmerkt door een verlangen naar een ideaalbeeld dan naar een natuurgetrouwe afbeelding van de werkelijkheid.

Het is het ideaal van de stad waar mens en architectuur in harmonie zijn met elkaar. Niet de zich snel uitbreidende en moderniserende stad van Springers eigen tijd, maar de overzichtelijke wereld van de kleine oud-Hollandse stad waar het leven gemoedelijk toegaat. Dit ideaal, meer nostalgisch dan kritisch van aard, beheerst Springer in zijn hele loopbaan. De overgang van gefantaseerde naar herkenbare stadsgezichten verandert niets aan dit idealistische karakter en is te beschouwen als een meegaan met zijn tijd. Het vinden van een evenwicht tussen zijn eigen romantische opvattingen en de eisen van zijn tijd voor een realistisch beeld werd zo een centraal thema in het werk van Springer.

Refererende aan de in het begin geciteerde definitie van topografie kunnen we dus concluderen dat Springer geen topograaf was. Het was immers niet zijn bedoeling een afbeelding van de realiteit te maken, maar veeleer een aangenaam stadsgezicht, waarbij het topografische element ondergeschikt was. Soms verdween de werkelijkheid daarmee vrijwel uit het oog, zoals bij het samenvoegen van verschillende topografische elementen. Andere keren wekken Springers voorstellingen de schijn van topografie, maar zijn ze in feite gebaseerd op andere kunstwerken i.p.v. op de werkelijkheid. De kunstenaar overheerste in Springer de topograaf.

Of Springer hiermee typerend is voor de negentiende eeuw? Het antwoord op deze vraag laat ik graag over aan andere onderzoekers. Een vluchtig doorbladeren van reproducties van stadsgezichten van andere kunstenaars wijst in de richting dat het overnemen van elkaars compositie inderdaad niet ongewoon was.

Zo copieerde de schilder J.F. Spohler (1853-1894) tot in details een gezicht op de Herengracht te Amsterdam van Springer, zij het dat hij de figuurtjes in plaats van zeventiende-eeuwse, weer eigentijdse kleding aantrok.³⁶ Het mag ook verbazing opwekken dat geen van de critici die de Rembrandt-tentoonstelling uit 1852 bespraken, opmerkte dat het schilderij van Springer en Karsen gebaseerd was op de litho van Weisenbruch, terwijl dit moeilijk over het hoofd was te zien. Wellicht vond men deze informatie niet belangrijk of beschouwde men het niet als een punt van kritiek. Nader onderzoek zal het leren.

Noten

- 1 *KNOB Bulletin*, jrg. 88 (1989), nr. 5.
- 2 Idem, p. 20.
- 3 Haarlem, Teylers Museum, schetsboek IV, blad 14-16 en schetsboek VI, blad 6-7; zie afb. in tent. cat. Haarlem, Teylers Museum, *Cornelis Springer als tekenaar*. J. Schaeps 1990, p. 71 (verder afgekort als: Haarlem 1990).
- 4 L. 50-4 en L. 54-2. De afkorting L. verwijst naar de oeuvre-catalogus van Springer in het boek W. Laanstra. H.C. de Bruijn jr., J.H.A. Ringeling, *Cornelis Springer (1817-1891)*, Utrecht 1984; aan deze lijst werden addenda toegevoegd in het tijdschrift *Tableau*, jrg. 1986, p. 49-64 en 1989, p. 49-60.
- 5 L. 42-4; zie voor de tekeningen Haarlem 1990, cat. nr. 11 en 12.
- 6 L. 44-5.
- 7 L. 49-6.
- 8 Den Haag, Rijksarchief, archief van de fam. Boelens, schetsboek inv. 366, blad 25.
- 9 L. 77-2; zie over dit schilderij Laanstra in de inleiding van zijn monografie (zie noot 4), p. 30-33.
- 10 L. 57-5.
- 11 Haarlem 1990, p. 69.
- 12 L. 77-8; schets: Haarlem 1990, p. 73.
- 13 L. 52-7; de aquarel bevindt zich in het Gemeente-archief Amsterdam (GAA), inv. Split. 727 M (L. 53-A-1).
- 14 Zie voor de schets een schetsboek in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, inv. 45:28, blad 80v; een exemplaar van de litho bevindt zich o.a. in het GAA.
- 15 R. Meischke, 'Het Rembrandthuis', Jaarboek Amstelodamum 48 (1956), p. 1-28, m.n. p. 19.
- 16 Haarlem, Frans Halsmuseum, 'Stadsgezicht Haarlem 1750-1850'. 1977-'78, cat. no. 61.
- 17 L. 37-1; zie voor het schilderij van Karsen: A.M. Hammacher, *Eduard Karsen en zijn vader Kaspar*. Den Haag 1947, afb. 12. Zie ook Haarlem 1990, p. 9, afb. 12.
- 18 L. 50-2.
- 19 L. 51-2.
- 20 L. 71-7.
- 21 Het schilderij van Karsen, 'Stadsgezicht met personen voor 't Gekroonde Trompet' (sic) werd in 1977 geveild te Rotterdam bij het Vendu Notarishuis op 27 jan. als lot 99 (afb. in het RKD). Het schilderij is gesignd, maar niet gedateerd, zodat niet geheel valt uit te sluiten dat Karsen Springer heeft gekopieerd i.p.v. vice versa.
- 22 L. 52-11.
- 23 L. 52-12.
- 24 L. 69-10.
- 25 Afgebeeld in *Sketches by Samuel Prout in France, Belgium, Germany, Italy and Switzerland*. Ed. Ch. Holmes, speciaal nummer van *The Studio*, 1914-'15, pl. XXVIII.
- 26 Amsterdam, Rijksprentenkabinet, schetsboek inv. 45:25, blad 2v-3r.
- 27 Springer: L. 56-5; Schouten: verblijfplaats toen en nu onbekend zie afb. in *Nederland Museumland*. 1988, p. 209.
- 28 Haarlem, Teylers Museum, inv. KT 1577 en KT 1578.
- 29 L. 57-6 en L. 71-8.
- 30 Springer: L. 54-14, Schouten: GAA, zie afb. in het *KNOB-Bulletin*. (noot 1), p. 20.
- 31 Springer: addenda L. 48-9 en Haarlem 1990, p. 23, afb. 11 en p. 72; Schouten: GAA, inv. Split. 667, afgebeeld in: *Oude tekeningen van Amsterdam door H.P. Schouten*. Den Haag, 1917, nr. X.
- 32 Zie voor het Rokin een studie in Den Haag. ARA, schetsboek (noot 7) blad 9; voor het schilderij van de Kapelsteeg bevindt zich een schets in een schetsboek te Haarlem (zie vorige noot).

- 33 Amsterdam, Amsterdams Historisch Museum, inv. A 10849.
- 34 Universiteitsbibliotheek Leiden, verz. Bodel Nijenhuis, portefeuille 304, dl. II, no. 10.
- 35 Particuliere collectie, afbeelding in het RKD.
- 36 Voorheen verzameling B. de Geus van den Heuvel, cat. uitgegeven door Mak van Waay, Amsterdam, s.a., no. 179. Zie voor Springer L. 68-3.

Jan van den Noort – 'Pion of Pionier', Rotterdam, Gemeentelijke bedrijvigheid in de negentiende eeuw
 Rotterdam 1990 (Stichting P.K.). Geb., 192 p., met ill., fig., tab., lit. opgave. ISBN 90-71563-03-0

Sinds het heldhaftige herrijzen van de stad in de wederopbouwperiode na de Tweede Wereldoorlog is de 'Rotterdamse dynamiek' spreekwoordelijk geworden: de werkstad die zijn handen uit de mouwen steekt en zonder nostalgisch terugblikken aan de toekomst timmert. Dit slagvaardige imago wordt gekoesterd; in het 650-jarige jubileumjaar 1990 liet de stad geen gelegenheid onbenut om zich op de borst te kloppen en haar dynamische mentaliteit te onderstrepen. Bij de verschillende manifestaties en tentoonstellingen bleek het imago soms een geschiedenisvervalsende werking te hebben: maar al te vaak wordt 'dynamisch Rotterdam' – ten onrechte – met terugwerkende kracht naar het stadsverleden getransponeerd, en worden dynamiek en daadkracht als een wezenskenmerk van de stad en haar bevolking opgevat; het bestuur wars van nostalgie en conservatisme, niet bevreesd voor risicovolle of experimentele ondernemingen. Voor vroegere episodes uit de Rotterdamse geschiedenis dient het beeld van de 'wie niet waagt, die niet wint'-bestuurder echter bijgeschaafd en genuanceerd te worden.

Hiertoe onderneemt Jan van den Noort op vaardige wijze een poging in de economisch-historische dissertatie 'Pion of pionier'. Het thema van dit kokette boekwerkje in pocketformaat, dat nog geen 200 pagina's beslaat, is de onstuimige groei van het gemeentelijke apparaat in de tweede helft van de vorige eeuw. In korte tijd ontstonden de gemeentebedrijven voor water, gas en electriciteit, gemeentereiniging en havenexploitatie. Het ontrafelen van de motieven achter deze ontwikkeling gebeurt aan de hand van gemeenteraadsverslagen en door te rade te gaan bij economische analyse-methoden. In de eerste drie hoofdstukken worden afzonderlijk en chronologisch de ontstaansgeschiedenis van deze vijf bedrijven beschreven, met als leidraad een indeling in hygiënische voorzieningen, haven- en energievoorzieningen. Hierbij koppelt Van den Noort zijn historisch onderzoek aan een economische analyse. Oorzaken en motieven voor het verschaffen van de voorzieningen staan in het vierde hoofdstuk centraal. Tenslotte neemt de promovendus recente zowel als negentiende-eeuwse economische theorieën onder de loep, op zoek naar een analytisch model voor de veranderde – wat minder liberale – opstelling van de overheid. Onderwerp en gedegen onderzoeksoptzet belooften veel goeds. De dissertatie is goed geschreven en verhaalt op dikwijls intrigerende en vermakelijke wijze over het aarzelende begin van die tegenwoordig zo vanzelfsprekende gemakken. Toch wordt de lezer gaandeweg in het boekje bevangen door een gevoel van teleurstelling: de hypothesen ('was er misschien een verband met de groei van de Rotterdam toen doormaakte?' p. 9) en de conclusies waartoe Van den Noort na uitgebreid archief- en bronnenonderzoek komt zijn dikwijls erg evident en voor de hand liggend. Het duidelijkste voorbeeld hiervan is het hoofdstuk waarin de bestuurlijke drijfveren achter de oprichting van de gemeentebedrijven ontsluitend worden. De reactie 'is dit nu alles' wordt paradoxaal genoeg in de hand gewerkt door de ontzuiterend heldere wijze waarop de schrijver de complexe bestuurlijke argumentatie ontrafelt en reduceert tot drie hoofdmotieven: de macht der gewoonte, het eigenbelang van de raadsleden en de verwachting van financieel rendement. En wat de lezer al vermoedde blijkt

juist: weinig spectaculair komt de gewoontefactor als voornaamste naar voren. Belangrijke voorzieningen als de zorg voor de stadsverlichting en de havenexploitatie waren traditioneel in overheidshanden; onder druk van de demografische, economische en ruimtelijke groei aan het eind van de vorige eeuw was de gemeente gedwongen tot uitbreiding, modernisatie en reorganisatie. Er is in deze gevallen dus geen sprake van nieuwe activiteiten: als een pion – niet als pionier – moest het stadsbestuur groei voor lief nemen op een terrein waarop het reeds actief was. De volgende paragraaf betreft de tweede factor, het eigenbelang van de raadsleden en werpt een interessant licht op de termen eigenbelang en algemeen belang, waarvan de betekenis destijds niet diametraal tegenover elkaar stond, zoals nu. De term 'algemeen belang' had een beperkte strekking en betrof in feite alleen de welvaart van een kleine vermogende elite, waarvan de raadsleden vaak zelf deel uitmaakten. De overduidelijke en openlijke vermenging van belangen, die nu ondenkbaar zou zijn in ons land, werd in de toenmalige politieke constellatie volstrekt niet als verwerpelijk gezien. Het pregnantste voorbeeld hiervan is wellicht het legendarische raadslid Pincoffs, wiens persoonlijke belangen leidden tot de uitzonderlijke situatie dat een aloude gemeentetaak, de exploitatie van de havens, geprivatiseerd werd. Niet voor lang overigens, want zoals bekend kwam er door faillissement een spoedig einde aan Pincoffs avontuur. Alleen bij de electriciteitsvoorziening en de gemeentereiniging vormde een verwacht rendement de doorslaggevende factor om deze activiteiten in gemeentelijk beheer aan te vangen. De handel in mensenmest – het ophalen van faecaliën – vormde een lucratieve onderneming, in handen van een raadslid en stadsbouwmeester W. N. Rose.

Het antwoord op de hamvraag 'pion of pionier?' is dat de gemeente niet zozeer een initiërende voortrekkersrol speelde, maar voornamelijk voor haar eigen belangen opkwam, waarbij steeds de eigen financiën – of het gebrek daaraan – de hoofdrol speelden. Daarbij worden de *laissez-faire* beginselen van de 19e-eeuwse politiek deels geneutraliseerd: vaak werd de gemeente tot bemoeienis en gedwongen als 'een pion in een krachtenveld van onbeheersbare en onvoorspelbare factoren'. Rotterdam dynamische stad – ondanks, niet dankzij haar bestuurders. Slechts bij het zoeken naar financieringsmogelijkheden voor de stijgende overheidsuitgaven was er voor hen een pioniersrol weggelegd, 'werden de grenzen van het mogelijke afgestast en realiseerde het stadsbestuur creatieve en adequate oplossingen voor het sterk groeiende financieringsstekort' (p. 161).

De verrassendste episode in het boek is te vinden in het hoofdstuk over de drinkwatervoorziening. In weerwil van de gangbare opvattingen concludeert Van den Noort hier: 'De bestrijding van epidemieën of de hygiënische verheffing van minvermogenen blijken nauwelijks een stimulans en zeker geen doorslaggevende factor te zijn geweest bij de verstrekking van drinkwater' (p. 45). Beoogd werd 'de luxueuze distributie van water aan een kleine groep notabelen' (p. 134). Hoe komt de schrijver tot deze slotsom? Van den Noort hanteert de methode waarbij hij de bestuurders zelf zoveel mogelijk aan het woord laat. Schept dat inzicht of werpt het een

rookgordijn op? In het geval van het drinkwater is deze methode (en het eenzijdig te hulp roepen van de economische wetenschap) tot een dwaalspoor. De politieke besluitvorming werpt slechts een strijklicht op de ontstaansgeschiedenis van het gemeentelijke waterbedrijf; andere zijden blijven in het duister. Inderdaad vervulde water als luxe-artikel een voorname rol bij het verhogen van het stedelijk comfort. Dat blijkt al uit het feit dat in de Waterstad, waar de hygiënische situatie relatief goed was, toch een uitgebreid buizenstelsel en aansluitingen op het water ternet tot stand kwam: hier woonden de betere standen van Rotterdam. Dat de stadsbestuurders zich niet in de eerste plaats lieten leiden door de hygiënische omstandigheden van de armere bevolking kan echter niet verhullen dat het drinkwater een onwrikbaar onderdeel vormde van het geheel van maatregelen om de volksgezondheid te verbeteren, met als belangrijkste andere gemeentelijke bijdragen Rose's ontwerp van het 'waterproject' (1840) en de bouw van het ziekenhuis aan de Coolingsingel (1854). Het belang dat men destijds aan dit aspect hechtte komt tot uiting in Rose's woorden: 'Helaas! de hollen der menschen – en anders mogen wij de woningen van velen uit de min gegoeden stand niet heeten – staan niet zelden achter bij de plaatsen, die ten verblieve voor vele dieren zijn afgezonderd: de eerste vereischten voor leven en gezondheid ontbreken' (Verslag aan den Konink).

Hand in hand met genoemde hygiënische maatregelen ging het aantrekkelijk maken van de stad via comfort en stadsverfraaiing. De verhoudingen binnen dit samenstel van motieven is complexer dan de rechtlijnige conclusies van Van der Noort verbergen. 'Pion of pionier' heeft het onderzoeksterrein te zeer ingeperkt en bewijst dat met een politiek-economische invalshoek alléén de groei van de gemeentelijke bedrijvigheid niet te verklaren is en tot ongenueanceerde conclusies leidt. Vooral de medische en ruimtelijke aspecten van het overheidsbeleid worden hier node gemist. Dit boek roept heimwee op naar een andere manier van geschiedschrijving, die de vele schakeringen van de bonte werkelijkheid niet reduceert tot de schraalheid van enkele vale theorieën.

Michelle Provoost

Wim Lavooij – **Twee eeuwen bouwen aan Arnhem.**

De stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad

Zutphen, de Walburg Pers 1990 (ISBN 906011.683.6);

Gebouwd in Arnhem. Jongere bouwkunst vanaf 1840

Zutphen, de Walburg Pers 1990 (ISBN 906011.684.4), resp. 128 en 166

blz., geïll., met registers.

Naar het aantal publicaties te oordelen is de belangstelling voor de ruimtelijke ontwikkeling die de Nederlandse steden sinds 1800 doormaken, de laatste jaren stijgend. De grootste steden krijgen daarbij de meeste aandacht, dat ligt voor de hand. De tweedelige publicatie van Lavooij over Arnhem doet hopen dat voortaan ook de grote groep middelgrote steden onderwerp van studie zullen gaan vormen. Arnhem heeft daarin overigens een bijzondere plaats: vanaf 1800 is deze stad relatief een van de snelste en meest continue groeiers geweest. Het voorbeeld van Lavooij, die een apart deel wijdde aan de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad, zal daarom wel niet veel navolging vinden: van de meeste provinciesteden is – althans wat hun negentiende-eeuwse ruimtelijke ontwikkeling betreft – niet veel te vertellen. Bij Lavooij vult die geschiedenis de ene helft van het boek, de andere behandelt de twintigste eeuw. De vroege sloop van de vestingwerken rond 1829 en de aantrekkelijkheid die Arnhem door ruimtelijke ingrepen als woonplaats kreeg, zorgde in de vorige eeuw voor een relatief hoge woningbouwproductie, die werd begeleid door stedenbouwkundige plannen van de Arnhemse stadsarchitecten. Lavooij bespreekt de wederwaardigheden van de planvorming aan de hand van de toenmalige politieke discussie en de openbare mening in de kranten, en beschrijft veelal ook op grond van historische documenten

de gevolgen van het plan. Slechts een enkele keer blijkt dat hij de straat op is gegaan om de destijds gecreëerde stedelijke ruimte persoonlijk te verkennen en te beoordelen. Hij heeft uit de stukken echter zo veel kwalificaties weten op te halen dat de positieve en de negatieve kanten van de plannen toch min of meer uitvoerig aan de orde komen, en daarmee heeft Lavooij stellig een belangrijke bijdrage geleverd aan de nog schaarse kennis van de stedenbouwkundige praktijk in de negentiende eeuw.

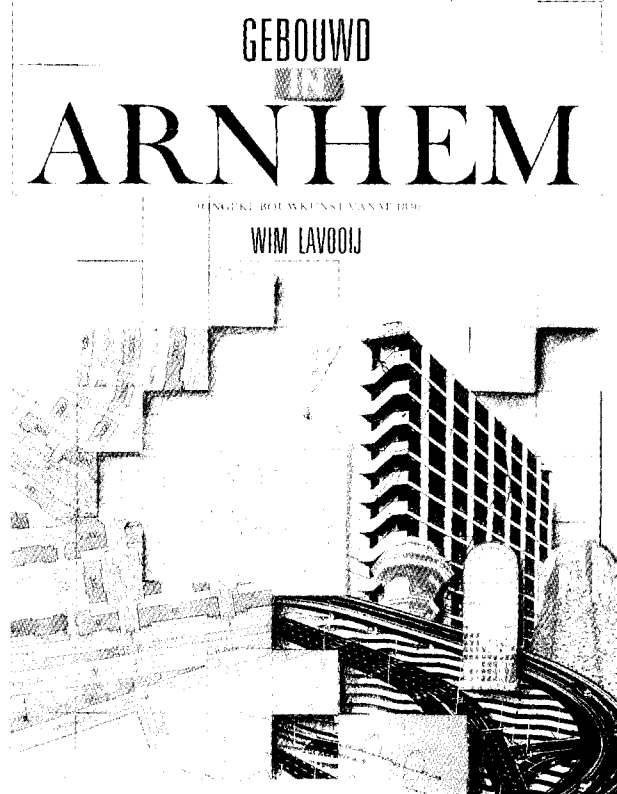
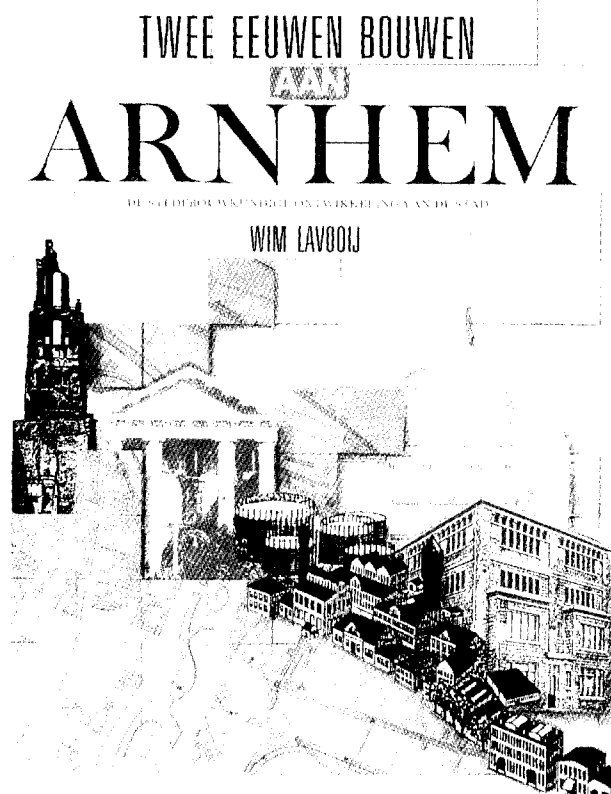
Zijn hoofdstukken over de volkshuisvesting zijn minder verrassend – ze zijn een lokale invulling van een beeld dat bekend is. Wat woonmisère bij de armsten betreft en gebrekkige of ontbrekende voorzieningen op het terrein van de volksgezondheid, vormde Arnhem in het negentiende-eeuwse Nederland geen uitzondering. Uitzonderlijk was wel dat de stad relatief veel welgestelden aan zich wist te binden, wat natuurlijk ook in een specifieke vorm van architectuur en stedenbouw resulteerde, maar daarover is het boek niet zo scheutig met materiaal. Lavooij verstaat onder volkshuisvesting, zoals zoveel onderzoekers, zonder het te zeggen in feit alleen sociale woningbouw, en veronachtzaamt de middenstandswoning en de duurste vorm van woningbouw enigszins.

In het gedeelte over de twintigste-eeuwse ontwikkeling van Arnhem vormt de behandeling van de naoorlogse reconstructie van de zwaar be-

schadigde binnenstad een heel mooi hoofdstuk, met interessante analyses van de beslissingen die hebben geleid tot het stadscentrum dat we nu kennen. Lavooij heeft nauwelijks belangstelling voor de meeste recente decennia, terwijl die toch hebben gezorgd voor een explosieve ruimtelijke expansie die geen weerga kende. Er zullen echter vermoedelijk weinig lezers zijn die hem deze ommissie kwalijk nemen.

Deel twee, **Gebouwd in Arnhem**, is een uitgebreide gids van de architectuur sinds 1840, die met gebouwen uit 1985 eindigt. Het boek is opgezet volgens een stramien dat nu de resultaten van het 'MIP' meer en meer beschikbaar komen, gebruikelijk begint te worden. Er is een inleiding die toont dat de overbekende Nederlandse architectuurstromingen ook in Arnhem hun sporen hebben nagelaten. Daarna volgt een katalogus die een selectie van 88 gebouwen beschrijft. Net als in deel één laat de schrijver zien dat hij de gebouwen in de allereerste plaats via historisch onderzoek van tekstuele bronnen heeft bestudeerd: daarin is Lavooij inderdaad heel diep gegaan en brengt hij zeer veel interessant materiaal naar voren. Wat hij over de architectuur zelf van de gebouwen te zeggen heeft, is daarentegen erg mager – wat nogal verbazingwekkend is omdat hij in zijn voorwoord een lans breekt voor een voorzigtiger en meer conserverende omgang met de Arnhemse historische architectuur. Als die 88 gebouwen het behouden waard zijn, is dat dan omdat ze een gedocumenteerde geschiedenis hebben of toch meer omdat ze een bijzondere zeldzame architectonische kwaliteit hebben? In de harde praktijk van de monumentenzorg blijkt telkens weer dat de documenten geen gevaar lopen, maar dat de architectonische waarden bij een verbouwing of een renovatie aan grote gevaren blootstaan...

Auke van der Woud

Frans W. Assenberg, *Herbergen in Vlaardingen en Vlaardinger Ambacht: een rondleiding in de 16e, de 17e en de 18e eeuw langs diverse openbare lokalen in Vlaardingen en Vlaardinger-Ambacht*, Vlaardingen: Historische Vereniging Vlaardingen, 1990 (ISBN/ISNN: 90-71731-07-3).

Beatrix Baillieu, *Een stad in opbouw: Gent voor 1540*, [Tielt]: Lanoo, 1989 (ISBN/ISNN: 90-209-1724-2).

J. C. Besteman e.a. (red.), *Medieval archaeology in the Netherlands: studies presented to H. H. van Regteren Altena*, Assen [etc.]: Van Gorcum, 1990 (ISBN/ISNN: 90-232-2413-2).

A. Bicker Caarten, *Middeleeuwse watermolens in Hollands polderland 1407/08-rondom 1500*, Wormerveer: Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1990 (ISBN/ISNN: 9071123-16-2).

Anca Bocanet, e.a., *Uitgesproken talent: de geschiedenis van de Prix de Rome voor Schone Bouwkunst*, [Rotterdam]: Nederlands Architectuur Instituut, 1990 (ISBN/ISNN: 90-72469-1708).

Bernard Colenbrander, *Chiado, Lissabon: Alvaro Siza en de strategie van het geheugen*, [Rotterdam]: Nederlands Architectuur Instituut, 1990 (ISBN/ISNN: 90-72469-19-4).

Sjoerd Cusveller (red.), *De Kiefhoek: een woonwijk in Rotterdam*, Stichting Museumwoning De Kiefhoek, Rotterdam 1990.

Anthony Demey m.m.v. Marc Dubois en Norbert Poulain, *Interbellum architectuur in Oost-Vlaanderen*, Gent: Dienst Kunstpatrimonium van het provinciebestuur van Oost-Vlaanderen, 1990.

Dicky Dijkstra, Edith den Hartigh, Rob Docter (eindred.), *Amsterdam Ring 20-40: de Admiralen- en Postjesbuurt: een case-study naar de ruimtelijke ontwikkeling en naar de rol van cultuurhistorische aspecten en de betrokken partijen bij plannen tot herinrichting en beheer*, [Zeist etc.]: Rijksdienst voor de Monumentenzorg [etc.], 1990.

Bert Huiskes, *Steen-namen en hunebedden: raakvlak van naamkunde en prehistorie*, Amersfoort: ROB, 1990 (ISBN/ISNN: 90-73104-04-1).

Het Kabinet der Koningin, geschiedenis van het instituut en het huis aan de Korte Vijverberg, Den Haag 1991 (uitgave gemeente Den Haag, VOM-reeks 1991, nr. 3).

Guus Kemme, Jan Derwig, e.a., *Architectuurgids voor Utrecht*, [Amsterdam]: Thoth, 1990 (ISBN/ISNN: 90-6868-019-6).

A. J. Looyenga, *De huizen van het NEHA. Drie eeuwen woonhuisbouw en wooncultuur in Amsterdam en Den Haag*, Amsterdam (NEHA) 1990 (ISBN: 90-71617-31-9).

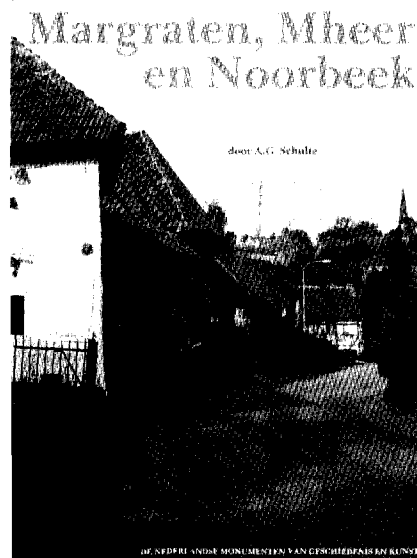
D. Mentink, *Schoonhoven vier eeuwen gezien en beschreven: prenten, schilderijen en tekeningen uit de 16e-19e eeuw*, Alphen aan den Rijn, Repro-Holland, 1981 (ISBN/ISNN: 90-64671-084-8).

R. J. Ooyevaar, *Archeologie van de Lopikerwaard: het ontstaan van Zuid-West-Utrecht*, R. J. Ooyevaar [Lopik etc.]: Stichting WBL [etc.], 1990 (ISBN/ISNN: 90-6471-242-5).

Oproep aan de jonge Europese architecten: de wederopbouw van een historische straat in het centrum van Brussel, Brussel: Archives d'Architecture Moderne, 1990
Catalogus bij de tentoonstelling Brussel: Fondation pour l'architecture, 1990 (ISBN/ISNN: 2-87143-071-8).

Th. J. van Rensch, e.a., *Hemelse trektochten: broederschappen in Maastricht 1400-1850*, [Maastricht]: [Stichting Historische Reeks Maastricht], 1990 (ISBN/ISNN: 90-70356-55-4).

Maura Rinaldi, *Kraak Porcelain. A moment in the History of Trade*, London 1989 (ISBN: 1-870076-09-5).

A. G. Schulte, *Margraten, Mheer en Noorbeek (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst)*, Zeist/Zwolle 1991 (ISBN: 90-6630-248-8).

Jean de Sejournet, *Tuinen in België/fotografie, tekeningen en gedichten van Piet Bekaert*, [Tielt etc.]: Lanoo [etc.], 1989 (ISBN/ISNN: 90-209-1722-6).

C. L. Temminck Groll e.a., *Curaçao: Willemstad: city of monuments*, Amsterdam [etc.]: Gary Schwartz, 1990 (ISBN/ISNN: 90-6179-129-4).

C. L. Temminck Groll e.a., *De Cannenburch en zijn bewoners*, Zutphen 1990 [Stichting Vrienden der Geldersche Kastelen].

C. Ch. G. Visser, *Lutheranen in de Maasstad 1590-1990: gedenkschrift bij het 400-jarig bestaan van de Evangelisch-Lutherse Gemeente te Rotterdam*, [Rotterdam]: [Kerkeraad Rotterdam], 1990.

M. J. Vroom and J. H. A. Meeus, *Learning from Rotterdam: investigating the process of urban park design*, New York: Mansell [etc.], 1990 (ISBN/ISNN: 0-7201-1895-6).

P. Walton and J. P. Wild (ed.), *Textiles in Northern Archaeology*, Norfolk 1990 (North European Symposium for Archaeological Textiles, vol. III) (ISBN: 1-873132-05-0).

Die Wasserversorgung im Mittelalter (Geschichte der Wasserversorgung, Band 4), Verlag Ph. von Zabern, Mainz am Rhein 1991 (ISBN: 3-8053-1157-5).

A. de Zeeuw, *De Vereenighde Nederlanden in Caert gebraght: tentoonstelling van de 16de- en 17de-eeuwse landkaarten en stadsgezichten van de Noordelijke Nederlanden uit particulier bezit*, [Zutphen]: Walburg Pers, 1990
Catalogus bij de tentoonstelling Zutphen: Stedelijk Museum, 1990/91 (ISBN/ISNN: 90-6011-725-5).

Gerard van Zeijl, *De tractaten van Jean Nicolas Louis Durand*, [Eindhoven]: [Technische Universiteit Eindhoven, Faculteit Bouwkunde], 1990
Proefschrift Eindhoven: Technische Universiteit, 1990 (ISBN/ISNN: 90-6814-517-7).

A. J. Zondergeld-Hamer, *De geschiedenis van Weesp: van prehistorie tot de moderne tijd*, Weesp: Heureka, 1990 (ISBN/ISNN: 90-6262-292-5).

ARCHEOLOGIE

Gemeentelijke archeologen

In 1991 wordt het aantal gemeenten met een eigen archeoloog in dienst met twee uitgebreid tot 20. In Delft werd drs. Epko G. Bult als gemeentelijk archeoloog benoemd. De archeologie te Delft is ondergebracht bij de Dienst Stadsontwikkeling, Bouw en Bouwingtoezicht, afd. Monumentenzaken en Archeologie.

In Alkmaar is bij het Bureau Monumentenzorg (Dienst Stadsontwikkeling en Beheer, sector Volkshuisvesting) een halve formatieplaats en enig budget uit het stadsvernieuingsfonds ter beschikking gesteld voor een nog te benoemen gemeentelijk archeoloog.

Gemeentelijk archeologen ('stadsarcheologen') bevinden zich in Zwolle/Kampen, Arnhem, Nijmegen, Hoorn, Haarlem, Amsterdam, Hilversum, Utrecht, Amersfoort, Leiden, Den Haag, Rotterdam, Breda, Den Bosch, Heerlen en Maastricht.

In enkele andere plaatsen zijn archeologen werkzaam op incidentele basis, afhankelijk van projectfinanciering. In Eindhoven beslist de gemeenteraad dit najaar over de formalisering van een dergelijk tot nog toe los verband bij de Dienst Kunst en Cultuur (twee *part-time* plaatsen).

Het instituut van stadsarcheoloog heeft zijn wortels in de jaren zeventig, toen stadsvernieuwing leidde tot toenemende aandacht voor oudere en vaak geheel onbekende fasen van de stedelijke bebouwing. Nog onlangs wist de Amsterdamse stadsarcheoloog J. Baart bij de sloop van een rijtje panden langs het Victoriahotel tegenover het Centraal Station de muren van het oudste huis van de stad te zien vlak voor die verdwenen. Daarmee waren voor het eerst opstaande muren gedocumenteerd die elders in de stad *alleen* uit de fundamente konden worden vermoed.

In Delft staat onderzoek op het programma naar de stadstimmerwerven en bierbrouwerijen van vóór de grote brand uit 1536. Archeologisch is daar *nog niets over bekend*.

Een jonge tak van de archeologische beroepsbeoefening als deze lijdt ook aan kinderziektes. Hiermee behoort het feit dat er nog geen goede aansluiting bestaat tussen universitaire archeologische opleidingen en de specifieke problemen die het werk van de archeoloog in de binnensteden oplevert. Middeleeuwse archeologie wordt wel gedoceerd (Amsterdam), met incidentele aandacht voor de stadsproblematiek, maar omvat bijvoorbeeld niet de post-middeleeuwse periode.

Een ander probleem is dat het werk van een stadsarcheoloog vele beleidsmatige en managementkanten kent waar de archeoloog, die veelal op wetenschappelijke kwalificaties wordt geselecteerd, niet op is voorbereid.

Met de toename van het aantal gemeentelijk archeologen verandert er echter misschien ook iets aan dit perspectief.

Inlichtingen: Convent van Gemeentelijk Archeologen, mevr. drs. E. Magendans, Postbus 80.000, 2508 GA 's-Gravenhage, tel. 070-353.3025.

Monumentenverordening Amersfoort

Amersfoort is de eerste gemeente in Nederland waar door middel van de gemeentelijke monumentenverordening ook archeologisch belangrijke plaatsen worden beschermd. Door de gemeenteraad zijn in 1988 negentien locaties aangewezen, waar geen ingrijpende grondwerkzaamheden mogen plaatsvinden (dieper dan 50 cm). Ontheffing van dit verbod kan men krijgen, als er in overleg met de gemeentelijke archeologen voldoende gelegenheid geboden wordt om archeologisch onderzoek te verrichten. Bij de ene plaats zal dit betekenen, dat er een opgraving zal plaatsvinden voorafgaand aan de werkzaamheden; bij de andere plaats zal het voldoende zijn als de archeologen tijdens de grondwerkzaamheden waarnemingen mogen doen.

Het is dus beslist niet de bedoeling, dat op deze plaatsen nooit gebouwd of verbouwd mag worden, maar wel dat deze plaatsen indien nodig onderzocht worden voordat het bodemarchief vernield wordt. Een gemeentelijke archeologisch belangrijke plaats verschilt hierdoor van een archeologisch monument, waarbij de nadruk op het **behoud** van het bodemarchief valt.

Gemeentelijke archeologische monumenten zijn in Amersfoort echter (nog) niet aangewezen; wel telt de gemeente vijf Rijks-archeologische monumenten: twee grafheuvels bij het Ziekenhuis de Lichtenberg, in het zuiden van Amersfoort; het terrein bij de kapel van Isselt, waar de resten van het versterkte huis Isselt nog in de grond zitten, en in Amersfoort-Noord de terreinen die de overblijfselen van de versterkte huizen Coelhorst en Hoogerhorst herbergen. Indien op deze locaties gebouwd moet worden, mag de gemeente

daar niet zelf over beschikken, maar moet toestemming gevraagd worden aan de minister van WVC.

De lijst van archeologisch belangrijke plaatsen

Op de lijst van gemeentelijke archeologisch belangrijke plaatsen staan zestien locaties in Amersfoort-Noord en drie locaties in de bestaande stad. Allereerst de belangrijkste en grootste plaats: de binnenstad, dat wil zeggen het gebied binnen de tweede stadsring.

Op de bekende kaart van Jacob van Deventer uit de 16de eeuw is de begrenzing van middeleeuws Amersfoort goed te zien.

Binnen de eerste stadsring kunnen de oudste bewoningssporen van de middeleeuwse nederzetting verwacht worden.

Het gebied tussen de eerste en tweede stadsring bood plaats aan kleine industrietjes, die meestal buiten het drukke wooncentrum geplaatst werden, en aan boerderijen, die onbeschermd buiten de eerste stadsmuur lagen. Ook de vele kloosters en kapellen, die sinds het einde van de 14de eeuw en in de 15de eeuw gesticht werden in Amersfoort vonden hun plaats in de nieuwe uitleg van de stad. In het bestaand stedelijk gebied zijn nog twee locaties beschermd: Hogeweg/hoek Ringweg Kruiskamp, waar het aan het begin van de 15de eeuw gestichte Lazarushuis gelegen heeft, en de directe omgeving van het Huis Randenbroek. Het goed Randenbroek wordt al in de 14de eeuw vermeld, maar wanneer voor het eerst sprake is van een woonstede op die plaats is niet bekend.

Buitengebied

In Amersfoort zijn de meeste tot nog toe aangewezen belangrijke plaatsen in het buitengebied van middeleeuwse oorsprong, en contacten met middeleeuws Amersfoort zijn er zeker geweest. Allereerst zijn het de boerderijplaatsen die behoorden tot de *Malen op het Hoogland*, een oude Markegenootschap van zeker 13de eeuwse oorsprong.

Amersfoort, kaart van archeologisch belangrijke plaatsen in de gemeente. R 1 t/m 6: Rijksmonumenten; 1 t/m 22: archeologisch belangrijke plaatsen (plattegrond Gemeentelijke archeologische dienst, Amersfoort).

Tevens zijn op de lijst dertien terpen opgenomen aan de Zeldertse weg, Nieuwlandse weg en Bunschoterstraat. In de 14de eeuw wordt Zeldert als gebiedseenheid genoemd. In tegenstelling tot Hoogland is Zeldert laaggelegen en voor het grootste gedeelte een poldergebied. Op de geomorfologische kaart zijn twee dekzandopduikingen te zien, waarop tien van de dertien terpen gelegen zijn. De bewoning op deze plaatsen kan heel goed van laatmiddeleeuwse oorsprong zijn: in elk geval zal bewoning in Zeldert aanvankelijk slechts op deze plaatsen, en dan nog op terpen, mogelijk geweest zijn.

Het historisch onderzoek naar het gebied ten noorden van Amersfoort is op dit moment in volle gang, en er zullen zeker nieuwe archeologisch belangrijke plaatsen blijken, als in oude bronnen boerderijen geïdentificeerd kunnen worden.

Tenslotte zijn enige hooggelegen terreinen op en aan de flank van de dekzandruggen aangewezen als archeologisch belangrijke plaats. Het onderzoek van de laatste jaren heeft uitgewezen, dat daar zich de resten van prehistorische nederzettingen en grafvelden bevinden. Omdat juist dit gebied ernstig bedreigd is vanwege de geplande nieuwbouwactiviteiten, is het van groot belang dat het bodemarchief hier gedocumenteerd wordt.

De bewoners van deze plaatsen in het buitengebied hoeven geen enkele hinder te ondervinden van de plaatsing op de lijst. In praktijk kunnen de dagelijkse werkzaamheden, zoals het slaan van putten of aanbrengen van hekken of palen gewoon doorgang vinden. Het verbod om de bodem dieper dan 50 cm te verstoren geldt vooral voor grootschaliger grondwerkzaamheden, waarvoor bij de gemeente een vergunning moet worden aangevraagd.

Door op deze manier de documentatie van het bedreigde bodemarchief veilig te stellen heeft Amersfoort de bescherming van haar cultuurerfgoed wezenlijk uitgebreid.

M. Krauwer

Archeologisch museum in Haarlem

In april heeft het Archeologisch Museum Haarlem zijn deuren geopend. De archeologische vondsten uit Haarlem die voorheen verspreid waren over verschillende gebouwen van de gemeente, kunnen nu bezichtigd worden in de kelder van de oude Vleeshal te Haarlem, de huisvesting van het nieuwe museum. Het museum is een initiatief van gemeentelijk archeoloog J. M. Poldermans, en kwam tot stand met medewerking van de Stichting Archeologie Haarlem, de Commissie Oudheidkundig Bodemonderzoek en de Archeologische Werkgroep Haarlem. Het museum toont een collectie archeologische vondsten uit Haarlem die de geschiedenis van de stad illustreren vanaf de prehistorie tot heden. Het materiaal is in de loop der jaren opgegraven door de Archeologische Dienst Haarlem met hulp van amateurarcheologen. Getoond worden onder meer 17de-eeuws Haarlems majolica-aardewerk, faïence en topstukken uit de stadsbodem. Een tijdelijke expositie presenteert vier met Haarlemse

bodemvondsten gedekte tafels van een herberg uit de vroege 16de eeuw, een begin 17de-eeuws drinkgelag, een eenvoudige keuken uit dezelfde tijd en een theesalon van een 18de-eeuwse dame. Het museum streeft ernaar ook vondsten van recente opgravingen meteen te exposeren. Het publiek kan in het museum tevens terecht voor uitleg over het werk van archeologen. Foto's, apparatuur en een reconstructie van een opgraving op ware grootte illustreren methode en techniek van archeologisch onderzoek. Enkele voorwerpen mogen door de bezoeker worden aangeraakt en kinderen kunnen zelfs hun eigen opgraving verrichten op een computer. Dat de Vleeshal een toepasselijke locatie is voor een archeologisch museum, bleek bij de verbouwing van de keldervloer. De gemeentelijk archeoloog trof er een middeleeuws houten beeldje van een monnik aan, munten en een verzameling houten schotels uit de periode van voor de bouw van de Vleeshal.

Archeologisch Museum Haarlem, Grote Markt 18, Haarlem. Inlichtingen: J. M. Poldermans, tel. 023-313135.

Deltaplan, restauratie en conservering

De Taffeh-zaal van het Rijksmuseum van Oudheden huisvest een minitentoonstelling over restauratie en conservering. De expositie is ingericht naar aanleiding van het Deltaplan voor Cultuurbewoud, dat eind 1990 door het Ministerie van WVC is opgesteld om te voorkomen dat de restauratie-achterstand waarmee Nederlandse musea te kampen hebben in omvang toeneemt.

Aan de hand van voorbeelden wordt duidelijk hoe de restauratieproblematiek in het Rijksmuseum van Oudheden wordt aangepakt. Ter illustratie is een klein deel van een restauratie-atelier nagebouwd.

Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Leiden, 071-146246; 26 maart tot en met 5 mei, di.-za. 10-17 uur, zo. 12-17 uur.

De Oudheid versierd

De reizende tentoonstelling met sieraden uit de oudheid is tot en met 26 mei te zien in het Goltziusmuseum in Venlo. De 200 gouden, zilveren en bronzen sieraden uit het Middellandse Zeegebied en het Nabije Oosten behoren tot de *Prähistorische Staatssammlung* te München. Het accent ligt op de Grieks-Romeinse oudheid, maar er zijn ook stukken te zien uit het 3de millennium en uit de middeleeuwen. Er is een catalogus verkrijgbaar.

'De Oudheid versierd. Sieraden uit de Oudheid.' Goltziusmuseum, Goltziusstraat 21, Venlo, 077-596762; tot en met 26 mei, di.-vrij. 10-16.30 uur, za.-zo. 14-17 uur.

Middeleeuwen in Duitsland

Van 14 maart tot 17 juni a.s. loopt in het Duitse Speyer (Pfalz) een tentoonstelling over het koninkrijk der Saliërs. De Saliërs waren één van de vele Frankische volken.

Aan de hand van typisch kunsthandschap wordt het Salische Rijk en zijn cultuur in verschillende regio's belicht. Daarnaast wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling van de meest prominente monumenten. Ook Nederlandse bruiklenen zijn te zien. De manifestatie valt samen met het uitbrengen van een keur aan nieuwe middeleeuws-archeologische literatuur.

'Die Salier und ihr Reich 1024-1125', Historisches Museum der Pfalz, Pfaffenstrasse 10, D-6720 Speyer, tel. 09/49/6232-13250; dagelijks 9-19, di. en do. tot 21 uur.

Laat-Neolithisch graf bij Schokland

Onderzoek op een oude zandrug bij het voormalige eiland Schokland heeft een laat-Neolithisch grafveld aan het licht gebracht. Het grafveld dat onlangs is blootgelegd hoort bij een nederzetting waarvan in vorige jaren een prehistorische akker en een huisplattegrond zijn ontdekt. Men heeft de skeletresten van zeker 17 individuen aangetroffen. Het grafveld dateert uit ongeveer 2600 v. Chr., en is het grootste in ons land uit deze periode. Het is door mensen uit de late Standvoetbeker- en vroege Klokbeercultuur aangelegd. De mensen van de Standvoetbeker-cultuur begroeven hun doden in hurkhouding op hun zijde, de mannen met het hoofd naar het westen, de vrouwen met het hoofd naar het oosten. De graven waren betrekkelijk vondstarm: een pot, een houten staf en zes vuursteen-afslagen zijn aangetroffen. Twee van de blootgelegde graven echter zijn naar vermoed wordt nog duizend jaar ouder. De doden uit deze graven zijn languit liggend op de rug aangetroffen, een wijze van begraven die gangbaar was in de Swifterbant-cultuur (ca. 4400-3900 voor Christus). Het Amsterdamse Instituut voor Pre- en Protohistorie onderzoekt het kavel sinds 1982, gesteund door de Provincie Flevoland, de gemeente Noordoostpolder en de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.

In museum Schokland is een afgietsel van een Neolithisch graf te bezichtigen met reconstructie van de skeletresten en de stukken schors waar-tussen de dode werd begraven.

Museum Schokland, Schokland 3, Ens, 05275-1396; dagelijks, 10-17 uur.

De archeologische berichten worden samengesteld met behulp van informatie van het Archeologisch Informatiecentrum te Leiden.

ARCHITECTUUR

Het Paviljoen Van Beuningen- De Vriese

Maart 1991 vond de oplevering plaats van de nieuwe expositie- en studiecollectiezaal van het museum Boymans-van Beuningen. Naar aanleiding hiervan schreef de architect, prof. ir. H. J. Henket, een korte toelichting.

In 1988 werden wij uitgenodigd door Wim Crouwel, directeur van Museum Boymans-van Beuningen, om een ontwerp te maken voor een expositieruimte voor de collectie Van Beuningen-De Vriese. Deze huisvesting is de tegenprestatie die de gemeente Rotterdam leverde voor het in eigendom krijgen van de collectie pre-industriële gebruiksvoorwerpen die Hendrik-Jan van Beuningen en zijn echtgenote mevrouw Van Beuningen-De Vriese in de loop der jaren met veel zorg hebben opgebouwd. Deze unieke collectie bestaat uit ruim tienduizend voorwerpen uit de 12e tot en met de 19e eeuw, die deels in wisselexposities, deels als openbare studiecollectie getoond moeten worden.

Om het beheer van deze collectie mogelijk te maken zijn enkele werkkamers nodig voor de conservatoren en een restauratielaboratorium. Bovendien was er behoefte aan een grote expositieruimte waar naast de wisselexposities, die aandacht schenken aan de collectie Van Beuningen-De Vriese, ook exposities gehouden kunnen worden van kunstnijverheid en de collectie 20e eeuwse industrieel vervaardigde gebruiksvoorwerpen. Dit betekent dat de zaal geschikt moet zijn voor pre-industriële realia en tekeningen enerzijds en moderne industriële vormgeving anderzijds.

Na een lokatiestudie werd besloten de nieuwe huisvesting uit te voeren in de vorm van een paviljoen in de prachtige volwassen tuin uit de jaren dertig aan de zuidzijde van het museumgebouw van Van der Steur. Deze plek ligt organisatorisch voor de hand en is bovendien door zijn stedenbouwkundige schoonheid zeer aan-

trekkelijk. Niet voor niets zaten op dezelfde plek de kunstminnende Rotterdammers van voor de oorlog in grote rieten stoelen te genieten van het mooie en rustgevende uitzicht, zoals oude foto's tonen. De tuin is symmetrisch gebouwd om een lange as van 250 meter, die begint in het hart van de tuinzaal en die via het terras, vijver, graspartijen en een rosarium uiteindelijk wordt afgesloten door een gebogen tuinmuur met als beëindiging een obelisk. Een van de mooiste plekken van Rotterdam. Het lag dan ook voor de hand om — gegeven de sterkte van deze as — het paviljoen symmetrisch hieromheen te bouwen. Bovendien lag het voor de hand te proberen de expositiezaal geheel in glas uit te voeren om zoveel mogelijk te kunnen genieten van de mooie omgeving.

Deze gedachte sloot aan bij onze behoefte om het oude deel van het museum dat ruimtelijk tamelijk introvert van aard is, een nieuwe plek te geven die juist het tegenovergestelde doet. Even je blik naar buiten, even geen wanden maar een transparante ruimte in een nog bredere ruimte er achter. Bovendien is het aantrekkelijk industriële producten te tonen tegen de achtergrond van de buitenwereld, in plaats van tegen de geslotenheid van een museale omgeving.

Om deze transparantie te kunnen bereiken en om de oppervlakte van het paviljoen niet te groot te laten worden besloten we om de functies te verdelen over twee verdiepingen. Op de begane grond, met hetzelfde vloerniveau van de bestaande tuinzaal, de transparante expositiezaal van 500 m² en daaronder als gesloten souterrain de openbare studiecollectie van de — meestal uit opgravingen verworven — voorwerpen. Omdat we het nieuwe bouwvolume niet als een aanbouw van het museum wilde ervaren, maar meer als een losstaand paviljoen, maakten we een transparante gang tussen de tuinzaal en de nieuwe functies. Hierdoor schuift het paviljoen naar voren over de as en komt twee meter in de bestaande vijver te staan. De transparante bovenzaal en het gesloten souterrain zijn ruimtelijk met elkaar verbonden door een vide van 3,5 bij 14 meter, waarin ook de lift en de trap zijn opgenomen. Architectonisch ontstaat zo een gesloten volume dat in het bestaande terras schuift en de omgeving visueel compleet in tact laat. Dat wil zeggen bestaande terrassen, trapjes, tuinmuurtjes, grastaluds, rozenperken, vijver en paden sluiten helemaal op het nieuwe gesloten volume aan. Dit volume op zijn beurt fungeert als *pied de stalle* voor de expositiezaal die er bovenop staat.

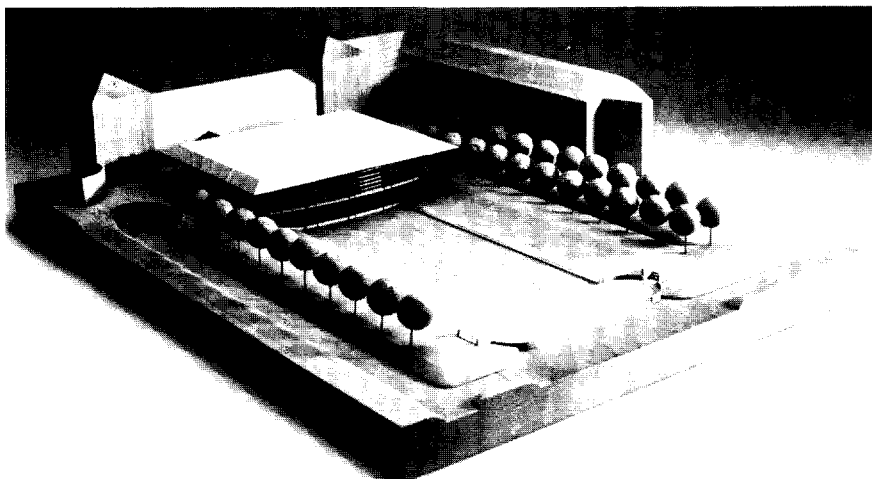
Nu zijn een glazen zaal en een museum niet direct twee congruente zaken, zeker niet wanneer de museale kwaliteit zodanig moet zijn dat internationale bruikleen van objecten mogelijk is. Een lange reeks prestatie-eisen is het gevolg. In verband met aantasting van papier en andere materialen is UV-wering nodig. Er mag geen beïnvloeding van het totale lichtspectrum zijn, daglicht intensiteit moet niet te hoog zijn, directe zoninval moet vermeden worden, evenals overstraling, reflecties moeten beperkt blijven. De relatieve vochtigheid mag slechts variëren tussen 50 en 55%, terwijl de temperatuur permanent tussen 18 en 22°C moet blijven, de schommelingen tussen deze uitersten mogen slechts geleidelijk plaatsvinden; inbraakwering zowel elektronisch als materieel, geen toepassing van materialen waarbij voor objecten schadelijke gassen vrijkomen, geen materialen die bij brand onherstelbare schade opleveren.

De oplossingen hiervoor werden deels in de toe te passen installaties gevonden en deels in de bouwkundige opzet. Architectonisch was in dit verband de belangrijkste beslissing om daglicht en zonlichtinval te reduceren door een 4 meter diep overstek aan het platte dak te maken. Hierdoor ontstaan een grote zwevende plaat die een sterk horizontale richting geeft aan het paviljoen in contrast met de verticale geleiding die de architect Van der Steur aan het oude gebouw uit 1936 heeft gegeven. Deze verticaliteit wordt nog eens versterkt door de karakteristieke toren van Boymans, die in het zicht vanuit de tuin naar de nieuwe situatie steeds een dominante rol speelt. Het overstek is gemaakt door deels het dak twee meter over de glazen pui te laten steken en deels door stalen schoepen op 1 meter h.o.h. de volgende twee meter naar buiten te laten steken. Hieronder hangen louveres die het daglicht filteren en het merendeel van het zonlicht weren. Om de expositiezaal zo transparant mogelijk te maken is voor de draagconstructie van het dak en voor de puien van staal gebruik gemaakt, waardoor zo dun mogelijke doorsneden mogelijk zijn.

Al deze onderdelen zijn zilverkleurig waardoor zij nog slanker lijken. Ook is zilver als kleur gekozen omdat het een niet-kleur is die meer dan welke andere kleur de tinten van de omgeving opneemt. Dat was voor ons van groot belang omdat hier in één ruimte objecten zowel van vóór als na de industriële revolutie worden getoond. Dit betekent dat er sprake is van objecten van totaal verschillende materialen, kleuren en texturen.

Het zilvergrijze staalwerk samen met het glas en de donkergrijze tegels van het souterrain vormen ook samen een mooi contrast met de verweerdheid van het robuuste oude gebouw, waarvan de materialen rode baksteen, noorse graniet en koper in het beeld overheersen. Naar de vijver toe is de pui van het paviljoen licht gebogen, waardoor binnen een ruimer beeld ontstaan en buiten duidelijk van een beëindiging sprake is, eenzelfde karakteristiek die bij Van der Steur in het oude gebouw opvalt. In de langsdoorsnede valt op dat aan de vijverkant de vloer van het paviljoen 2 meter over het water steekt en het dakoverstek nog eens 4 meter verder over het water, waardoor het gebouw ruimtelijk zoveel mogelijk in de tuin geïntegreerd wordt.

H. J. Henket, architect

Het nieuwe paviljoen van Museum Boymans-van Beuningen Rotterdam, een ontwerp van prof. ir. H. J. Henket (1991).

Situering van het nieuwe paviljoen, zie pagina 72.

MONUMENTENZORG

Monumenten-commissies, deskundigheid gewenst?

Verslag KNOB-studiedag

Met de Monumentenwet van 1988 werd de decentralisatie van de monumentenzorg een feit. De huidige regelgeving heeft tot gevolg dat de gemeenten een belangrijker rol spelen op het gebied van de monumentenzorg. Wanneer een gemeente op basis van een verordening beschikt over een monumentencommissie ter advisering van het gemeentebestuur wordt aan zo'n gemeente het vergunningstelsel toevertrouwd. Maar hebben deze commissies wel de juiste samenstelling qua deskundigheid? Hoe verloopt de samenwerking met andere commissies, zoals die van welstand? En hoe is de afbakening van taken met het Rijk en de Provincie geregeld?

De gevolgen van de nieuwe gedecentraliseerde wetgeving werden belicht tijdens de KNOB-studiedag *Monumentencommissies, deskundigheid gewenst?* op 14 december 1990, waarbij de deelnemers konden genieten van de schitterende ambiance van de Statenzaal in het Provinciehuis te Haarlem. Dagvoorzitter was prof. dr. A. J. J. Mekking. Gastheer drs. R. J. de Wit, Commissaris van de Koningin in Noord-Holland en voorzitter van de Rijkscommissie voor de monumenten, verwoordde de visie vanuit de rijksoverheid. T. Harteveld, voorzitter van de gemeentelijke monumentencommissie in Utrecht, vertelde over het functioneren van de monumentencommissie in zijn gemeente. 'De architect' werd vertegenwoordigd door J. Walraad, restauratie-architect te Brielle. F. Tielrooy, Gedeputeerde van de provincie Noord-Holland, sprak in zijn inleiding over provinciaal monumentenbeleid als 'trait d'union' tussen de verschillende overheidslagen. Het betoeg van H. Meindersma, directeur van Het Oversticht, betrof de samenwerking tussen Monumentencommissies en Welstandstoezicht. A. P. Marselje, wethouder te Haarlem, gaf als gemeentelijk bestuurder zijn visie op het functioneren van de Haarlemse monumentencommissies, die in 1987 werd ingesteld.

Ochtendprogramma

De Monumentenwet van 1988 leidde tot ingrijpende reorganisaties bij het ministerie van VVC en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) en tot een zeer gedetailleerde regelgeving op basis van de wet met betrekking tot de restauratie- en onderhoudsfinanciering als centrale verantwoordelijkheid van de Rijksoverheid. De RDMZ veranderde van een beleidsbepalend en uitvoerend instituut in een adviserend expertiselinstituut. De rol van de Rijksoverheid, ook van de Rijkscommissie voor de monumenten, is door de decentrale wetgeving veel minder pregnant dan tien jaar geleden. Maar dat was ook de politieke bedoeling, stelde drs. R. J. de Wit. De verzwarende van de gemeentelijke taak op het gebied van het behoud van

het eigen cultureel erfgoed noodzaakt tot de formulering van een gemeentelijk monumentenbeleid, waarbij een monumentencommissie, die haar basis moet krijgen in een gemeentelijke monumentenverordening, het gemeentebestuur dient te adviseren. In lang niet alle gemeenten zal de instelling van een deskundige monumentencommissie zinvol zijn omdat het er eenvoudig aan voldoende (potentieel) interessante zaken ontbreekt. Een regionaal of zelfs provinciaal georganiseerde advisering, eventueel in samenwerking met het Welstandstoezicht, zal dan meer voor de hand liggen. Het maken van goede afspraken met andere adviserende lichamen is vanzelfsprekend nodig. De doelstelling van een goed monumentenbeleid is uiteraard niet veranderd; nog steeds moet het Nederlands cultureel erfgoed behouden worden en op een verantwoorde manier aan volgende generaties worden overgedragen. Als het gemeentebestuur bereid is van haar diensten een serieus gebruik te maken kan een adviserende commissie hierbij zeer nuttig zijn, ook om 'doordraven' en hobbyïsme, het samenstellen van veel te grote gemeentelijke monumentenlijsten, met een kritische houding te voorkomen.

Ook volgens T. Harteveld is binnen de monumentencommissie een kritische houding noodzaak. Fixatie op het aspect monumenten alleen is gevaarlijk. Ook andere zaken kunnen in een gemeente spelen. Bovendien moet men betrokken worden bij de discussie die in de provincie gevoerd wordt. Zo is de Utrechtse monumentencommissie samengesteld uit vertegenwoordigers van verschillende disciplines: twee architecten met restauratie-ervaring, twee kunsthistorici, een afgevaardigde van de vereniging Oud-Utrecht, iemand uit de werkgroep Herstel Leefbaarheid, drie ambtelijke leden, een bestuurlijke voorzitter en een ambtelijk secretaris, maar ook andere disciplines kunnen incidenteel in de commissie zitting nemen, zoals groendeskundigen en historisch geografen.

De vergaderingen van de commissie zijn toegankelijk voor de burger. Adviezen aan B & W over bouwplannen, ontwerp- en bestemmingsplannen in het beschermd stadsgezicht en directe omgeving kunnen zowel gevraagd als ongevraagd worden uitgebracht. Waar men vroeger vooral gericht was op de zorg voor het individuele monument heeft men tegenwoordig meer aandacht voor stedenbouwkundige plannen. Sinds twee leden uit de monumentencommissies in de welstandscmissie zitting namen is de samenwerking met Welstand sterk verbeterd. In de toekomst komt het in Utrecht waarschijnlijk tot een verdergaande coördinatie tussen Welstands- en Monumentencommissie, misschien zelfs tot integratie, zodat er één commissie met subcommissies ontstaat.

In grote gemeenten, die allang over een eigen dienst voor monumentenzorg beschikken heeft de decentralisatie van de monumentenzorg niet zoveel veranderingen teweeggebracht, stelde J. Walraad, maar bij de kleine gemeenten vallen helaas de klappen. De man van bouw- en woningtoezicht in de kleine gemeente, van de ene op de andere dag belast met de zorg voor monumenten, kan en mag niet verantwoordelijk zijn voor een deskundig en praktijkgericht handelen. Ook in de verbureaucratisering van de monumentenzorg als gevolg van de decentrale wetgeving schuilt een groot gevaar door de traagheid van administratieve procedures. Dat ieder lid van een monumentencommissie moet beschikken over deskundigheid op bouwkundig, bouwhistorisch en monumenttechnisch gebied is vanzelfsprekend. De verschuiving betekent tevens

aandacht voor actuele ontwikkelingen in de architectuur.

Aandacht voor detailleringen – eigenlijk zou de monumentencommissie bij ieder plan over een soort 'checklist' moeten beschikken – evenals de keuze van een capabel restauratie-architect uit het architectenregister (aansluitend bij EEG bepalingen) zijn bij een deskundige praktijkgericht toezicht op restauratiewerken zeer belangrijk. Ofwel in zeer nauwe samenwerking met de RDMZ, ofwel geheel zelfstandig, steeds in samenwerking met de Welstandscmissie, moet de monumentencommissie tot een eensluidend advies kunnen komen. Deskundigheid om tot een optimale zorg voor ons monumentenbezit te komen is er in ons land voldoende.

Middagprogramma

De provincie Noord-Holland beschikt al tien jaar over een eigen verordening en een monumentennota (1989), waarin het beleid met aspecten als voorlichting, inventarisatie, bescherming en subsidie-systeem tot 2002 is geformuleerd. Centraal hierbij staat coöperatie met gemeenten, rijksoverheid en het particulier initiatief. Zo fungeert de provincie Noord-Holland als 'trait d'union' tussen de verschillende overheidslagen, stelde F. Tielrooy.

Bij de monumentenverordening van 1980 werd een adviescommissie op het gebied van de provinciale monumentenzorg ingesteld, die bestaat uit deskundigen op het gebied van zowel architectuur als stedenbouw in Nederland. Immers, ook historisch-ruimtelijk waardevolle bebouwingsstructuren kunnen nu op basis van de monumentenverordening worden beschermd. De politieke toetsing volgt pas in een later stadium, waarbij de Statencommissie voor de monumentenzorg Gedeputeerde Staten adviseert. De decentralisatie overeenkomstig de nieuwe monumentenwet is helaas niet altijd functioneel, vooral bij de verdeling van bevoegdheden. Overeenkomstig het Besluit Rijkssubsidieëring Restauratie Monumenten zou de provincie een systeem kunnen ontwerpen om het toch al zo schaarse budget zo effectief mogelijk te verdelen. Zo zou de provincie ook kunnen bijdragen aan de uitvoering van de Onderhoudsregeling. Nu de gemeenten er in de Post-MIP-fase nog een zware taak bijkrijgen, de Monumenten Selectie Procedure, zou de provincie Noord-Holland kunnen meewerken aan een nadere uitwerking, maar dan dient er wel sprake te zijn van een duidelijk omschreven inhoudelijke taak. De Monumentenwet verlangt wel een commissie, maar geen deskundigheid en dat terwijl aanvankelijk de nieuwe Woningwet ten aanzien van het welstandstoezicht geen commissie verlangde, maar juist wel deskundigheid, zei H. Meindersma. Dus als we in de Welstandscmissie genoeg monumentendeskundigen benoemen kan de taak van de monumentencommissie het beste door de 'goeie ouwe' welstandscmissie worden verricht! Het soort deskundigheid, van architectuurhistorici, van architecten, technisch opgeleiden of van autodidacten hangt af van de aard van het vereiste advies, maar vooral van de context, waarin wordt geadviseerd.

Tegenwoordig is monumentenzorg onderdeel van de integrale of ruimtelijke kwaliteitszorg, die in de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening is uitgesplitst naar gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde van de gebouwde omgeving. De afstand tussen monumentenzorg en architectuur is kleiner geworden. Het sectorale denken vervaagt. Monumentenzorg, Welstandsczorg en Ruimtelijke Ordening zijn onlosmakelijk

met elkaar verbonden, hetgeen consequenties heeft voor de monumentencommissie en de samenstelling ervan. Sleutelwoorden zijn integratie en samenwerking vanuit professionele organisaties zoals het Oversticht, Provinciale bureaus van monumentenzorg of een samenwerkingsverband van meerdere gemeenten.

Hoewel er ook knelpunten te noemen zijn, met name op het gebied van mankracht en financiën, noemde A. P. Marselje de gevolgen van de decentralisatie voor het Haarlems monumentenbeleid over het algemeen zeer positief. Op een aantal gebieden zoals de bescherming van schepen, restauratie- en onderhoudsfinanciering speelt de gemeente Haarlem zelfs landelijk een voortrekkersrol. Bij het plaatsen van objecten op de gemeentelijke monumentenlijst wordt er geen onderscheid gemaakt tussen roerende en onroerende zaken en er wordt geen termijn gesteld aan de ouderdom van het object. Ten aanzien van roerende monumenten, vooral schepen, heeft Haarlem speciale criteria ontwikkeld. Sinds 1988 is de monumentencommissie tevens *welstandscommissie voor rijksmonumenten*, gemeentelijke monumenten en beeldbepalende panden. Naast de commissie-leden met ervaring op het gebied van monumentenzorg, ruimtelijke ordening, de dagelijkse restauratie-praktijk, ervaring in bestuurlijk opzicht of met welstandsdeskundigheid is in Haarlem gekozen voor een commissie van externe deskundigen. De zgn. schouwcommissie met scheepsdeskundigen is ingesteld bij het beschermen van schepen.

Discussie

Monumentencommissies, deskundigheid vereist? Deskundigheid is een vereiste. Daar waren alle aanwezigen het tijdens de ochtend- en middagdiscussie onder leiding van prof. dr. A. J. J. Mekking het hartgrondig over eens. Deskundige architectuurhistorici, deskundige bestuurders, ambtenaren, deskundige historische geografen, groendeskundigen, maar vooral ook deskundige restauratie-architecten, aan wie het tegenwoordig nog wel eens aan praktisch gerichte restauratiekennis ontbreekt. Vroeger werd de architect bij een restauratie uitstekend begeleid door de RDMZ. Dit wordt door de nieuwe wetgeving teniet gedaan. Licht hier een taak voor de Technische Universiteit Delft om de kennis van monumentenzorgers op zowel architectuur-historisch als technisch vlak op de toekomstige restauratie-architect over te dragen? Deskundigheid, natuurlijk. Maar dan, wat voor soort deskundigheid? Meerdere malen werd opgemerkt dat een omschrijving van de vereiste deskundigheid moet terugkeren in de Memorie van Toelichting bij de wetstekst om een verantwoord monumentenbeleid te garanderen. Een weinig heldere regelgeving, 'verbureaucratisering van de deskundige' in het ambtelijke apparaat, budgettaire problemen, het zijn allemaal zaken, die een inefficiënt monumentenbeleid in de vooral kleinere gemeente bevorderen. Het gebrek aan geld leidt ertoe, dat werkzaamheden vaak op vrijwillige basis verricht moeten worden. Dit is dan ook misschien een van de meest kwalijke gevolgen van de decentrale wetgeving. Monumentenzorg vereist professionaliteit. Moeten wij dan toch terug naar centralisatie? Het oprichten van een monumentencommissie voor een paar gemeenten tegelijk, het inschakelen van particuliere bureaus of externe deskundigen, een gewestelijke of misschien zelfs provinciale aanpak zijn vermoedelijk noodzakelijk als gemeenten hun beperkte middelen zo effi-

ciënt mogelijk willen aanwenden. Maar de wet was toch een gevolg van de politieke keuze van het Rijk om de monumentenzorg te delegeren naar daar waar die zorg hoort, naar de gemeentelijke overheid. Centralisatie, decentralisatie. Hoe dan ook. Zonder politiek draagvlak is een goede monumentenzorg onmogelijk. Daaraan werden wij nog eens herinnerd met de zeer positieve woorden van drs. R. J. de Wit ter afsluiting van deze dag: 'De belangstelling voor de gebouwde omgeving en de vaderlandse geschiedenis is toegenomen. Deze twee zaken komen samen in de zorg voor het cultureel erfgoed. Zo heeft het *Deltaplan voor het Cultuurbewoud* de Raad voor het Cultuurbeheer al gepasseerd. Over het algemeen denkt men zo negatief over het gemeentelijk bestuur als 'vijanden van monumentenzorg'. Er zijn allerlei budgettaire problemen, maar politici moeten niet als samenzweerders worden gezien'. En zo is het natuurlijk ook.

Marijke Brekelmans en Carla Scheffer

HISTORISCHE STEDENATLAS

Atlas Schoonhoven en Nieuwpoort

In december 1990 verscheen de vijfde aflevering van de Historische Stedenatlas van Nederland, gewijd aan Schoonhoven en Nieuwpoort.¹ De serie nam een aanvang in 1982 maar de voorgeschiedenis gaat veel verder terug. Op het 10de Congres van historische wetenschappen in 1955 te Rome werd besloten tot de oprichting van een internationale commissie voor stedengeschiedenis. De belangrijkste doelstelling was het uitwisselen van informatie en het leggen van contacten tussen specialisten op dit gebied. Voor Nederland traden toe S. J. Fockema Andreae en J. F. Niermeyer. Jaarlijks zou een bijeenkomst van enkele dagen worden gehouden, steeds in een ander land.

Nederland ontving de commissie in 1964 en hoopt dat in 1992 weer te doen. Bij deze activiteit zou het niet blijven. Om de uitwisseling meer inhoud te geven besloot men tot het ontwikkelen van een aantal instrumenten die het onderzoek naar de geschiedenis van de Europese stad zouden vergemakkelijken. Drie projecten werden ondernomen:

1. de uitgave per land van de bronnen met betrekking tot de vroegste geschiedenis van de Europese stad;
2. een bibliografie van de geschiedenis van de Europese steden, verschijnend in afzonderlijke delen per land;
3. een atlas van Europese steden uit de pre-industriële periode, eveneens per land uit te brengen.

Het laatste project hield verband met het onderzoek naar de ruimtelijke ontwikkeling van de stad dat in die tijd een steeds belangrijker plaats begon in te nemen. De ontdekking van de stedenbouwkundige problematiek van de binnenstad zal hieraan niet vreemd zijn geweest. Bij de bestudering van dit onderwerp nemen, naast schriftelijke bronnen, oude stadsplattegronden

een belangrijke plaats in. Om dit zo diverse materiaal te kunnen verwerken ontstond de behoefte aan een nieuw instrument: een atlas met gedetailleerde kaarten van een betrouwbare kwaliteit. Wil men daarbij ook nog aan vergelijkend onderzoek doen, een van de doelstellingen van de commissie, dan dienen de kaarten tevens zoveel mogelijk overeen te stemmen wat betreft het tijdstip van opname, de schaal en de uitvoering. Het project was er op gericht om een dergelijke atlas te vervaardigen, in eerste instantie niet voor alle steden maar voor de belangrijkste vertegenwoordigers van de meest voorkomende typen.

De oudste kaarten die aan de bovengestelde eisen voldoen zijn de eerste kadastrale kaarten: de zogenaamde minuten. In het begin van de 19e eeuw werd door heel Europa het kadaster ingevoerd en kwamen moderne, perceelsgewijze opmetingen van het stedelijk grondgebied beschikbaar. Een bijkomend maar wezenlijk onderdeel is dat deze kaarten de stad weergeven aan het eind van haar pre-industriële ontwikkeling; kort daarna zou de ruimtelijke structuur van veel steden ingrijpend veranderen. Na enig experimenteren koos de commissie in 1968 de kadastrale minuut dan ook tot ondergrond voor een nieuw te vervaardigen stadsplattegrond op de schaal 1 : 2.500, op uniforme wijze uit te voeren volgens een door haar vastgestelde legenda. Via de nodige bewerkingen kunnen dan vervolgens op de kaart of op afgeleide kaarten verschillende ontwikkelingsstadia van de betreffende stad worden ingetekend. In een begeleidende tekst worden de kaarten toegelicht en wordt een schets van de ruimtelijke ontwikkeling gegeven.

Sindsdien zijn er in diverse landen atlassen verschenen. Engeland bracht zijn eerste aflevering uit in 1969, Duitsland in 1973, de samenwerkende Scandinavische landen in 1977, Frankrijk, Nederland en Oostenrijk in 1982 en Italië in 1986. Hoewel alle deelnemers de belangrijkste richtlijnen respecteren en dus de kaart 1 : 2.500 een vast bestanddeel vormt van elke atlas, verschillen deze nationale uitgaven echter aanzienlijk wat betreft de omvang en diepgang van de begeleidende tekst en de wijze van uitgeven. De eenvoudigste vorm is een losbladige uitgave, bevattende de kaart met een beknopte toelichting. Er zijn echter ook landen die per stad een uitvoerige beschrijving van de ruimtelijke ontwikkeling geven, deze voorzien van afbeeldingen van oude stadsplattegronden en -gezichten en het geheel in boekvorm uitbrengen. Nederland hoort bij de laatste groep. Een nadeel van deze aanpak is dat de publikatiefrequentie relatief laag blijft. Zo heeft Nederland sinds 1982 vijf atlassen uitgegeven en Frankrijk dertig. Hier staat tegenover dat elke aflevering gemakkelijker als zelfstandige uitgave kan worden aangeboden en zo in de betreffende stad een veel groter publiek bereikt. Omdat de produktiekosten van de Nederlandse atlas grotendeels uit de verkoop moeten worden bestreden is dit geen gering voordeel.

De *Nederlandse atlas* is een gezamenlijke produktie van de Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam en de Vakgroep Geschiedenis, Media en Theorie van de Faculteit der Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft. De kaarten worden in Delft getekend. Voor het schrijven van de begeleidende tekst wordt een beroep gedaan op specialisten van binnen en buiten de universiteit. De atlas wordt uitgegeven door de Delftse Universitaire Pers.

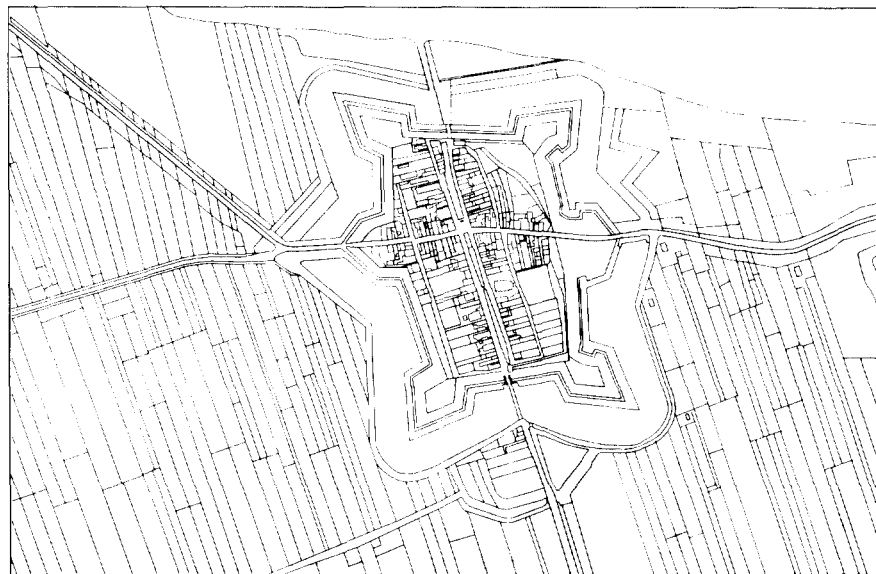
Aan de atlas van Schoonhoven en Nieuwpoort gingen die van Haarlem, Amersfoort, Zutphen en Kampen vooraf. In uitvoering zijn de atlassen van Venlo en Middelburg. Welke steden hierna zullen volgen is nog onzeker. De ervaring heeft geleerd dat de keuze voornamelijk afhangt van de beschikbaarheid van een deskundige auteur. Daarbij wordt uiteraard wel getracht om zoveel mogelijk een dwarsdoorsnede van de in Nederland voorkomende steden te geven.

De opzet van de atlas is vanaf het begin vrijwel ongewijzigd gebleven. Elke aflevering bevat, naast de los toegevoegde kaart 1 : 2.500, enkele thematische kaarten 1 : 5.000 waarop bijvoorbeeld de stadsuitbreidingen zijn aangegeven of de middeleeuwse wijkindeling. Tot de vaste inhoud behoort ook een reproductie van de eerste topografische kaart 1 : 50.000, verschenen omstreeks 1850. Daarnaast zijn afbeeldingen van de belangrijkste oude stadsplattegronden opgenomen. Speciale aandacht krijgt daarbij de kaart van Jacob van Deventer, vervaardigd omstreeks 1560. Deze plattegrond is uniek om dezelfde redenen als genoemd zijn voor de kadastrale minuut. Ten eerste toont ze de stad, staande aan de vooravond van nieuwe ontwikkelingen, en ten tweede is de kaart uitstekend te gebruiken voor vergelijkend onderzoek dankzij een grote mate van uniformiteit en betrouwbaarheid. De begeleidende tekst heeft primair tot doel de kaarten toe te lichten en een schets te geven van de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Apart toegevoegd is een beknopte beschrijving van de op de kaart 1 : 2.500 aangegeven bijzondere bebouwing. De laatst verschenen atlas behandelt bij uitzondering twee steden. In eerste instantie was de reden dat beide steden op dezelfde kaart van Jacob van Deventer staan. Tijdens het onderzoek bleek er echter zoveel overeenkomst te bestaan voor wat betreft het ontstaan, de ruimtelijke structuur en de verdere ontwikkeling dat samenvoeging zonder meer een verrijking is gebleken. In een inleidend hoofdstuk wordt hierop ingegaan, waarna Schoonhoven en Nieuwpoort volgens de gangbare opzet afzonderlijk worden besproken.

J. Wegner

Schoonhoven, 1828, ontleend aan het kadastrale minuutplan (kaart VIII van de Atlas).

Nieuwpoort, 1827, ontleend aan het kadastrale minuutplan (kaart IX van de Atlas).

Noot

1 *Historische stedenatlas van Nederland*, onder redactie van P. A. Henderikx, P. H. D. Leupen, J. C. Visser, J. G. Wegner. *Aflevering 5: Schoonhoven en Nieuwpoort*, J. C. Visser, Th. M. Elsing, P. A. Henderikx, J. G. Wegner, Delft 1990.

De winkelprijs bedraagt f 63,60. Voor lezers van Bulletin KNOB is er een speciale editie beschikbaar voor f 34,50. Deze kan worden besteld bij de Technische Universiteit Delft, Faculteit der Bouwkunde, t.a.v. ir. J. G. Wegner, Postbus 5043, 2600 GA Delft. Bij toezending wordt f 5,- verzendkosten in rekening gebracht. De betaling geschiedt achteraf.

De gouden schemer van Venetië

In het kader van de manifestatie Amsterdam-Venetië presenteert het Amsterdams Historisch Museum tot en met 20 mei de tentoonstelling *De gouden schemer van Venetië. Een portret van de Venetiaanse adel in de 18de eeuw*. Naast een overzicht van het privéleven van de Venetiaanse adel en een gedeelte over hun officiële leven wordt met de eigen verzameling van het museum een beeld gegeven van het leven van het Amsterdamse patriciaat in dezelfde periode.

Het menuet in villa, 18de eeuwse kopie naar Giandomenico Tiepolo (Amsterdams Historisch Museum, bruikleen Wallraf Richartz Museum Keulen).

De Venetiaanse Republiek kende in de 18de eeuw een laatste culturele opleving. Nog eenmaal wist de stad-staat het luisterrijke verleden te doen herleven, maar de mythe dat Venetië nog altijd een bloeiende handels-republiek zou zijn werd kunstmatig in stand gehouden. Het geld dat voorheen in de economie werd geïnvesteerd werd nu eerder aan andere zaken besteed. Het werd uitgegeven aan kunstwerken, aan de bouw en decoratie van kerken, villa's en palazzi, aan feesten, concerten en aan kleding en personeel. Deze levensstijl gold met name het Venetiaanse patriciaat. Staatsopdrachten aan kunstenaars behoorden in deze periode min of meer tot het verleden. Sommige patricische families konden zich permitteren om werkelijk als vorsten te leven, andere verbruikten hun hele familiekapitaal.

Zo is de geschiedenis van de beeldende kunsten in de laatste eeuw van de Venetiaanse Republiek verbonden met de geschiedenis van de aristocratie, die zich steeds minder met het bestuur en de hogere administratie van de staat bezig hield. Aan de hand van schilderijen en prenten gunt *De gouden schemer van Venetië* ons een kijkje in zowel het officiële leven als het privé-leven van de Venetiaanse adel in de 18de eeuw. Er zijn schilderijen van in- en exterieurs van regeringsgebouwen. Portretten van gezagsdragers en afbeeldingen van officiële plechtigheden zoals de verkiezing van de doge, ontvangsten van buitenlandse delegaties, banketten en concerten geven het ceremoniële aspect van het officiële leven weer. Het privé-leven van de Venetiaanse leidende families speelde zich af in de paleizen langs het Canal Grande. Interieurs en exterieurs van de rijk gedecoreerde paleizen, groepsportretten van de families geven een indruk van het uitbundige leven van de adel, dat zich 's zomers meestal afspeelde in een statige villa buiten de stad en dat in de winter in het teken stond van feesten en uitgaan.

Dit portret van de 18de eeuwse Venetiaanse elite werd vastgelegd in genrevoorstellingen en

portretten van kunstenaars als Giambattista, Lorenzo en Giandomenico Tiepolo, Pietro en Alessandro Longhi en Francesco en Gian Guardi. Een aantal werken van hun hand zijn aangevuld met Venetiaans porselein, glas en aardewerk. De tentoonstelling in het Amsterdams Historisch Museum wordt begeleid door een catalogus: Dulcia Meijers, *De gouden schemer van Venetië. Een portret van de Venetiaanse adel in de 18de eeuw*, uitgave van Gary Schwartz/SDU (paperback ca. f 49,90, gebonden ca. f 69,90).

Amsterdams Historisch Museum, Kalverstraat 92, Amsterdam (tel. 020-5231822). Dagelijks geopend van 11 tot 17 uur.

Een Venetiaanse gondel in Amsterdam

Tot en met 16 juni 1991 is op de binnenplaats van het Scheepvaart Museum een tentoonstelling over de Venetiaanse gondel te zien. De expositie wordt gehouden in het kader van de manifestatie Amsterdam-Venetië en laat behalve een traditionele gondel ook informatie en afbeeldingen zien van de bouw en het gebruik van de gondel in Venetië. Vanaf eind mei kunnen bezoekers gedurende enige dagen het varen in een gondel zelf beleven. Dan wordt een aantal Venetiaanse gondels afgemeerd aan de steigers van het Scheepvaart Museum. Gondeliers in traditionele kledij verzorgen rondvaarten door de Amsterdamse grachten.

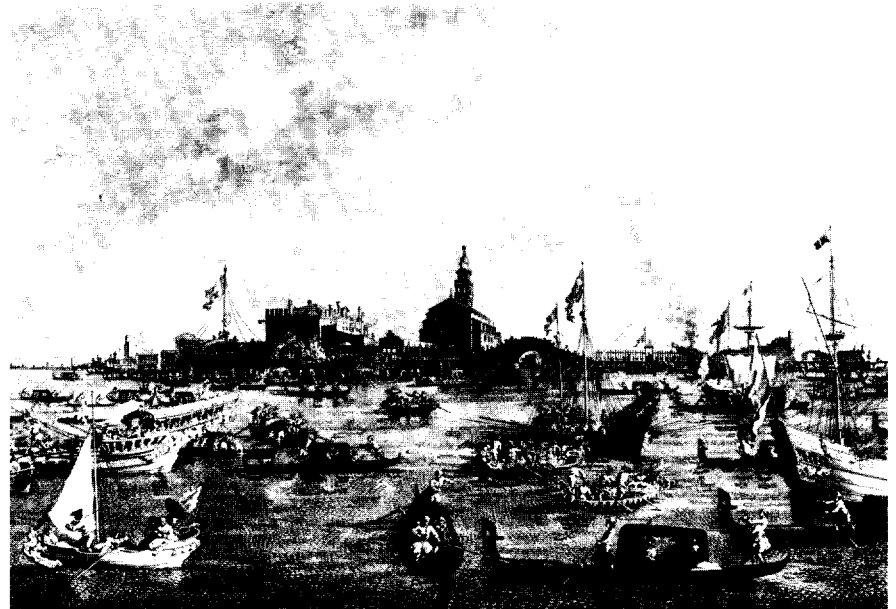
De tegenwoordige gondel is het eindproduct van een eeuwenlange ontwikkeling. Het resultaat was een soort standaardmodel, waarbinnen slechts weinig variaties voorkwamen. Gemiddeld is de gondel elf meter lang en nog geen anderhalve meter breed. Op de waterlijn meet de gondel echter slecht een meter of zes, want de voor- en achtersteven rijzen een flink stuk boven het water uit.

De bouw van een gondel is een ambachtelijk proces. Van de tientallen *squeri* (werfjes) die Venetië in de achttiende eeuw telde, zijn er nog

maar enkele over. Tijdens de bouw van een gondel, die vier à vijf weken vergt, worden meer dan 280 houten onderdelen tot één geheel samengevoegd. Die onderdelen zijn van zeer uiteenlopende houtsoorten gemaakt, waaronder eike-, grene-, kerse-, iepen- en lindehout. Voor de *forcola* wordt massief notenhout gebruikt. Dit kunstig uitgehakke onderdeel doet denken aan een abstracte sculptuur, maar is uiterst functioneel bij de voortstuwing van de gondel. Het is de dol, waarin de roerieem van de gondel rust.

Doorgaans wordt een gondel door slechts één gondelier voortbewogen. Met het 'bomen', zoals dat bijvoorbeeld gebeurt bij de Giethoornse punter, heeft dat niets te maken. Het werk van de gondelier kan met het beste omschrijven als 'wrikken', al is die Nederlandse term veel te lomp voor deze schijnbare moeiteloze arbeid, die overigens een jarenlange oefening vergt. Doordat de gondel asymmetrisch van bouw is, behoeft de gondelier zijn vaartuig slechts licht te corrigeren om toch in een rechte lijn te varen. Hoeveel zorg de gondelbouwers en de gondeliers aan hun bezit besteden, blijkt uit de talrijke onderdelen van de *parecio*, de opsmuk van de gondel: *el ferro*, de sierlijke metalen voorsteven, de koperen dolfijnen, het houtsnijwerk, de tapijtes en kussens nodigen de reiziger uit zich te laten meevoeren over de wateren van de dogenstad.

Tot ruim een eeuw geleden hadden de gondels vrijwel het monopolie op het passagiersvervoer in Venetië. Door de komst van de *vaporetto*, de stoomboot, werd de gondel in haar voortbestaan bedreigd. Tevergeefs bonden gondeliers de strijd aan met dit gemotoriseerde vervoer. Massale stakingen, zoals die van 1881, hebben uiteindelijk geen succes gehad. Dat betekent niet dat de gondel zal verdwijnen. Tenslotte wil menig jong paar het hoogtepunt van de huwelijksreis in een gondel beleven. Ook is de gondel onmisbaar bij de regatta's, de kleurrijke en spectaculaire roeiwedstrijden op het Canal Grande. Behalve om zijn traditionele kledij en zijn muzikale kwaliteiten is de gondelier bekend om de sonore kreten waarmee hij zijn medewatergebruikers waarschuwt. Wie in juni de kreten 'stai!' of

Aankomst van de Bucintoro bij de kerk van San Nicolo, Gianbattista Brustelon (1712-1796), gravure naar een tekening van Antonio Canaletto (Amsterdams Historisch Museum, bruikleen Museum Boymans van Beuningen Rotterdam).

'premi!' hoort opklinken uit de Herengracht, zij op zijn hoede: hij weet dan dat er een Venetiaanse gondelier bezig is de bocht te nemen.

Rijksmuseum 'Nederlands Scheepvaart Museum', Kattenburgerplein 1, Amsterdam (tel. 020-5232311). Geopend: dinsdag t/m zaterdag 10 tot 17 uur. Op zon- en feestdagen 13 tot 17 uur.

Rotterdam een eeuw geleden

Tot en met 16 juni presenteert museum De Dubbele Palmboom de tentoonstelling *Rotterdam een eeuw geleden*. De expositie toont stadsporettren die voornamelijk uit de tweede helft van de 19de eeuw stammen. Samen geven zij een goed beeld van het historische Rotterdam, dat na 1940 vrijwel geheel uit het stadsbeeld is verdwenen. De verwerving van vier topografische schilderijen door het Historisch Museum Rotterdam vormt de aanleiding voor deze tentoonstelling.

Lodewijk van Gulik, *Kaasmarkt en Kipstraat* (ca. 1870), olieverf op paneel (Museum De Dubbele Palmboom Rotterdam).

Ongetwijfeld de meest spectaculaire aanwinst is een op een Haagse veiling aangekocht doek met een voorstelling van het Koningin Emma-plein in 1890 door de Haagse schilder Petrus Gerardus Vertin (1819-1893). Het schilderij toont het plein iets wijdsder dan het in werkelijkheid is. Vele figuren verlevendigen het beeld zoals wandelaars, boerinnen van de eilanden, een man achter een handkar en zelfs een gezelschap in een koets. August Willem van Voorden (1881-1921), ook wel eens de 'Rotterdamse Breitner' genoemd, heeft talrijke schilderijen vervaardigd van zijn geboortestad. Van hem verwierf het museum een sfeervol gezicht op de Oude Haven. Het is uitgevoerd in donkere tinten. De kleine binnenvaartschepen, de baliekluiers aan de wallekant en de Maasbruggen in de verte vormen karakteristieke elementen voor dit deel van de stad.

Eveneens een echte Rotterdammer was Johannes Gerardus Heyberg (1869-1952). Zijn schilderij toont het interieur van het in de oorlog vernielde Beursgebouw. Op de voorgrond zien wij een groep militairen. Op de achtergrond staan

twee houten gebouwtjes, waarvan het ene vermoedelijk tochtportaal was en het andere de telefoonhokjes voorstelt waarin de beurshandelaars telefonisch hun zaken doorgaven. Jan Hoync van Papendrecht (1858-1933) was evenals Heyberg een specialist in het afbeelden van militaire taferelen. Van Papendrecht's schilderij verwierf het museum door ruiling met het Legermuseum te Delft. Het is een afbeelding van een straatscène, die voor het Rotterdam van een eeuw geleden bijna even klassiek is als voor het nieuwe beeld van de stad, namelijk een heistelling in werking.

Al deze recent verworven schilderijen dateren van omstreeks de eeuwwisseling. Een selectie uit het oudere bezit van het museum is hier echter nog aan toegevoegd: werk van W. A. van Deventer, Cornelis Springer, Justin Ouvrie en van Franciscus Lodewijk van Gulik (1841-1899) worden elf schilderijen geëxposeerd. Deze schilder werd weliswaar in Maastricht geboren, maar ontwikkelde zich rond 1870 in Rotterdam tot een waardig navolger van de veel bekendere Cornelis Springer. Zijn weergave met penseel en olieverf van het Rotterdam in het laatste kwart van de vorige eeuw is bijna fotografisch. De tentoongestelde schilderijen van Van Gulik bieden de bezoeker de mogelijkheid om een 'rondwandeling' over de Grote Markt te maken.

De tentoonstelling *Rotterdam een eeuw geleden* wordt gecompleteerd door een video van het vooroorlogse Rotterdam.

Museum De Dubbele Palmboom, Voorhaven 12, 3024 RM Rotterdam (tel. 010-4761533). Geopend: dinsdag t/m zaterdag 10 tot 17 uur. Op zon- en feestdagen 11 tot 17 uur.

Stationsgezichten

Tot en met 19 mei is in het Nederlands Spoorwegmuseum in Utrecht de tentoonstelling *Stationsgezichten* te zien. Er worden tekeningen gepresenteerd van Nederlandse stationsgebouwen van de kunstenaar Matthijs van de Weijer (1936).

Alle pen- en potloodtekeningen komen uit het eigen bezit van het museum. Het oudste afgebeelde station is station Meerssen, dat dateert uit 1853. Sinds 1973 is dit station een rijksmonument. Een aantal van de stations, die op de tentoonstelling te zien zijn bestaan inmiddels niet meer. Zo ging het station van Hilversum (1874) vorig jaar onder de slopershamer.

Behalve de tekeningen van Matthijs van de Weijer zijn er twee spoorgebouwen te bezichtigen, die dankzij de bemiddeling van het Spoorwegmuseum bewaard zijn gebleven: een seinhuis uit Hoogezand-Sappemeer (ca. 1900) en een loods van de Nederlandse Spoorwegen uit Nijverdal. Deze loods gaat onderdak bieden aan het nieuwe restaurant van het Spoorwegmuseum.

Matthijs van de Weijer legt zich vooral toe op het in opdracht vastleggen van gebouwen en industriecomplexen. Zijn voorkeur voor het tekenen van stations is persoonlijk. Het in het museum getoonde werk laat zien dat functionaliteit en intimiteit uitstekend samen kunnen gaan. Deze tekeningen ademen een nostalgische sfeer, die tot uitdrukking brengt dat vaak drukke stationsgebouwen ook erg verlaten kunnen zijn.

Het Nederlands Spoorwegmuseum, Maliebaanstation, Utrecht (tel. 030-306206). Geopend: dinsdag t/m zaterdag van 10 tot 17 uur. Op zon- en feestdagen van 13 tot 17 uur.

Potloodtekening van station Wollega (Fr.) door Matthijs van de Weijer (Spoorwegmuseum Utrecht).

Mededelingen en berichten

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Landelijke vereniging tot bevordering der kennis van archieven, musea, archeologie, architectuur- en stedenbouwschiedenis en monumentenzorg, opgericht in 1899.

Beschermvrouw:

H.K.H. Prinses Juliana.

Bureau:

Drs. Th. M. Elsing, directeur.
Mevr. drs. M. E. de Haas
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756.

Dagelijks Bestuur:

Mr. C. H. Goekoop, voorzitter
Drs. U. F. Hylkema, vice-voorzitter
H. J. Jurriëns, secretaris
Mr. G. A. A. Conijn, penningmeester.

Algemeen Bestuur:

Drs. Ch. Dumas, mevr. ir. A. Mazzola, drs.
T. A. S. M. Panhuysen, mevr. drs. M. M. A. van
Boven, drs. J. F. van Regteren Altena, prof. dr.
G. J. Borger, mr. T. N. Schelhaas, prof. dr. ir.
F. W. van Voorden.

Zomervergadering en -excursie Den Bosch

De zomervergadering van de KNOB zal op zaterdag 15 juni a.s. in 's-Hertogenbosch worden gehouden.

Nadere inlichtingen: bureau KNOB.

Studiedag landschap

Met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Dr. Beekmanstichting zijn contacten gelegd ter voorbereiding van het KNOB-najaarssymposium, waarin de monumentale aspecten van Nederlandse landschap aan de orde zullen worden gesteld.

Verslag winterexcursie Schoonhoven

De winterexcursie vond op 23 februari jl. plaats in Schoonhoven. De deelnemers (er waren 60 aanmeldingen) werden 's ochtends met koffie ontvangen in de Grote Kerk. Aansluitend werd de Algemene Ledenvergadering gehouden. **De notulen van de vergadering worden op verzoek toegezonden door het Bureau. Zij zullen tevens bij de Zomervergadering ter inzake liggen.**

Na de vergadering volgde een korte wandeling naar het Hervormd Centrum, alwaar de lunch genoten werd.

Om 14.00 uur was iedereen weer present in de Grote Kerk om te luisteren naar de inleiding van prof. dr. J. C. Visser. Hij liet zijn licht schijnen over de ruimtelijke en stedelijke ontwikkeling van Schoonhoven in de middeleeuwen.

In 1247 bevond de stad zich nog in een prestedelijk stadium, maar in de 14e eeuw is de eerste vorming en ontwikkeling van Schoonhoven afgerond. In de jaren 1400-1600 telde de bevolking ca. 3000 inwoners, maar liep in de

18e eeuw sterk terug, terwijl er in de 19e eeuw weer een groei plaatsvond.

Qua structuur was Schoonhoven een damstad (vgl. Amsterdam). Hierin onderscheiden zich weer twee types: dam binnen de stad (Schoonhoven), dam er buiten (het aan de overkant van de Lek gelegen Nieuwpoort). Tegen het midden van de 13e eeuw zijn de damsteden ontstaan. Van Schoonhoven is geen stichtingsoorkonde bekend, Nieuwpoort kreeg in 1283 stadsrechten. Schoonhoven en Nieuwpoort zijn tweelingsteden, hebben beide dezelfde achtergrond en zijn beiden relatief laat gesticht. Een verschil is echter dat in Nieuwpoort de huiskerken een bepaalde breedte hebben, in Schoonhoven niet.

De aanleg van de vestingwerken vindt plaats aan het eind van de 16e eeuw en omvat onder andere drie bastions.

Aansluitend krijgt drs. Theo Elsing het woord. Voordat hij aan zijn eigenlijke lezing begint, gaat hij eerst nog nader in op de band die er bestaat tussen Schoonhoven en de KNOB. De KNOB heeft zich namelijk voor de oorlog ingezet voor het behoud van deze kerk. Bovendien heeft architect Kromhout, die in 1925 de restauratie heeft verricht, meegewerkt aan het opstellen van de grondregels voor het restaureren, zoals die in 1917 door de KNOB opgesteld zijn. Ook het meubilair in de kerk is van Kromhout. Er is toen meer gerestaureerd dan technisch noodzakelijk was. Vervolgens gaat spreker nader in op het stadje Schoonhoven en wijst op de invloeden van het prestedelijk gebeuren. De kloosters bevinden zich niet in het oude centrum, maar in de latere uitbreidingen. Vele dia's passeren de revue, o.a. het stadhuis. Hiervan zijn indertijd de gotische spitsboogvensters niet teruggerecentreerd.

In 1575 wordt de stad ingenomen door de Geuzen, maar vervolgens weer heroverd door de Spanjaarden.

De bolwerken zijn aangelegd door Adriaan Anthonisz, die ook de bolwerken in Alkmaar heeft aangelegd. De Staat betaalde alleen voor de wallen zelf, alle bijkomende bouwwerken en voorzieningen moesten door de stad zelf opgebracht worden, zoals bv. de Veerpoort.

Na deze lezing spoedt het gezelschap zich naar het Goud-, zilver- en klokkenmuseum, alwaar directrice mevr. drs. G. W. M. Jager klaar staat om ons te ontvangen. In een korte maar duidelijk inleiding gaat zij in op de historie van de collectie, maar ook op de museale problemen. De collectie is hier in 1978 naar toe overgebracht; zij was daarvoor ondergebracht in een vleugel van de havenkazerne. De collectie omvat goud, zilver, uurwerken, klokken, een torenuurwerk. Niet alleen het eindproduct wordt getoond, maar ook het procedé.

Helaas was niet de gehele collectie te bezichtigen, omdat men momenteel doende is de collectie her in te richten, met het doel het museum publieksvriendelijker te maken.

Veel zorg wordt besteed aan de conservering, waarbij gebleken is dat er nu te veel ramen zijn om een goed behoud te garanderen.

Zoals altijd vormen ook hier de financiën een probleem. Vanuit de gemeente wordt wel geld ter beschikking gesteld voor verzekeringen maar verder is er weinig geld voor tentoonstellingen, laat staan voor aankopen.

Het museum trekt gemiddeld 34.000 bezoekers per jaar.

Na dit bezoek wordt het gezelschap ten stadhuize ontvangen door de burgemeester mevr. drs. D. W. Wassenberg-Welp

Tot slot van deze dag speelt beiaardier Jaap van den Ende op de beiaard van Schoonhoven.

M. E. de Haas

Ondersteunende activiteiten

Voortvloeiend uit de KNOB-aanvraag tot voorlopige bescherming van de stulp Visweg 2 te Limmen (ca. 1850) en de daarop volgende discussie is op initiatief van het Gemeentebestuur en de Historische Vereniging Oud-Limmen een inventarisatie tot stand gekomen van gebouwen met monumentale waarde. Tevens heeft het Gemeentebestuur het initiatief genomen tot een definitieve bescherming van voornoemde stulp tegen de achtergrond van een te ontwikkelen integraal monumentenbeleid.

Op verzoek van de gemeente Veghel wordt, in samenwerking met de Stichting de Pandenbank te 's-Hertogenbosch een haalbaarheidsonderzoek ingesteld naar de museale exploitatie van de zgn. Stoomkuiperij (ca. 1900) te Veghel. De stoomkuiperij is het laatste nog bestaande voorbeeld van de overgang van ambachtelijke werkwijze naar industriële productie van kuipen en vaten rond 1900 in Nederland, en heeft nog tot ca. 1970 dienst gedaan. De leden van de Federatie Noord Brabants Monumentenoverleg is om medewerking gevraagd in het behoud en beheer van dit unieke, kleinschalige complex.

In de gemeente Graafstroom is een aanvraag tot sloop van het Rijksmonument Gijbelandsedijk 119-120, een boerderij, gebouwd omstreeks 1650, na discussie binnen de gemeentelijke Monumentenadviescommissie, op voorspraak van het bureau KNOB afgewezen. Ook de RDMZ had een negatief advies aan de Monumentenadviescommissie uitgebracht. In een eerder geval heeft de gemeente een dergelijk advies naast zich neer gelegd, maar er is nu mogelijk sprake van een kentering in het beleid. Een kostenbesparende en terughoudende restauratiewerkwijze zal worden voorbereid.

De Hollandse Wijk te Potsdam

In het Architectuur- en Bouwhistorisch Centrum ABC, Groothoofdland 47 te Haarlem, is op 15 maart door de Ambassadeur van de Bondsrepubliek Duitsland in Nederland, Zijne Excellentie Dr. Klaus-Jürgen Citron de tentoonstelling *Denkmalgerichtet Bauen* in Potsdam geopend. Deze expositie is in gewijzigde en aangevulde vorm een voortzetting van de expositie in het Amsterdams Historisch Museum. Aan de orde worden nu ook gesteld andere Nederlandse monumenten in oostelijk Duitsland als het Jachthuis Stern (1732), het paleis Oranienburg (1655-1697) en het paleis Oranienbaum (1683). Het ABC is geopend dinsdag t/m vrijdag van 12.00 tot 17.00 uur, zaterdag en zondag van 13.00 tot 17.00 uur. De toegang is gratis.

De expositie kwam tot stand m.m.v. de Koninklijke Nederlandse Baksteenindustrie en de Bond *Heemschut*.

Ter gelegenheid van deze opening is in het Stadhuis te Haarlem door afgevaardigden van de stad Potsdam en van de KNOB een uiteenzetting gegeven voor de Duitse Ambassadeur en voor vertegenwoordigers van de (32) Nederlandse gemeenten met meer dan 200 monumenten. De stad Haarlem bekleedt het voorzitterschap van dit overleg van Nederlandse monumentensteden.

Met de stad Potsdam is een overeenkomst tot samenwerking gesloten in het kader van het

project Bouwhistorisch Onderzoek Hollandse Wijk, welk project door het Ministerie van WVC, Directie Kunsten, wordt gesubsidieerd. In nauwe samenwerking met Nederlandse deskundigen zal een inventarisatie van de nog aanwezige monumentale waarden in de wijk plaatsvinden. Tevens zal globaal de bouwkundige toestand van de panden geïnventariseerd worden. Vanuit deze inventarisatie zullen restauratie-prioriteiten worden aangegeven en zullen bijdragen worden geleverd aan het tot standkomen van een monumentenverordening en van een herzien stedenbouwkundig concept. Waar nodig zal extra externe deskundigheid worden aangetrokken.

Het Ministerie van VROM heeft zich bereid verklaard alsnog een beperkte subsidie ter beschikking te stellen in het kader van overdracht van kennis in het gebruik van Nederlandse restauratiematerialen en -methodieken. In samenwerking met een door de Stad Potsdam en het Technisch MBO-College Twente te Hengelo in te stellen leerlingbouwplaats zal deze subsidie ter beschikking kunnen worden gesteld voor drie panden, waaronder het pand Mittelstrasse 8, welk door de KNOB is voorgedragen. In het kader van een mogelijk bezoek van H.M. Koningin Beatrix en Z.K.H. Prins Claus aan de Hollandse Wijk is getracht tot een gecoördineerde inspanning van overheids subsidies en sponsoring door Nederlands bedrijfsleven voor restauratie-projecten te komen.

Paleis Oranienbaum

Ten aanzien van het paleis Oranienbaum, welk in 1683, samen met het stadje als een ideaal-concept, mogelijk beïnvloed door de plannen voor het slot Zeist, door de Nederlandse architect Cornelis Ryckwaert werd gebouwd, hebben besprekingen plaatsgevonden tussen de paleis-directie, de directie van het in het paleis gevestigde staatsarchief, het gemeentebestuur van Oranienbaum en de directie KNOB. Getracht wordt tot een gecombineerde bestemming te komen van archief en historisch museum, het laatste mogelijk als afstudeerproject voor student museologie. In de Orangerie met voorterrein, welke in de zomer niet gebruikt wordt, kunnen Nederlands-Duitse zomermanifestaties van moderne kunst opgezet worden. Hiermee zijn

tevens zeer radicale plannen van kunsthistorici uit West-Berlijn voor het paleis als een tweede Documenta Kassel gekanaliseerd. Voortvloeiend uit de besprekingen zijn tevens contacten gerealiseerd met het Koninklijk Huis Archief en de Vereniging Je Maintiendrai. Dit gezien de nog onbekende Nederlandse archiefstukken in het paleis en de nog bijzondere gaafheid van dit Oranjehuis, met Goudleerbehangaal en Delfts-blauwe tegelkelder. Gezien zeer gunstige ligging van Oranienbaum, nabij de snelwegen naar Berlijn, Maagdenburg en Leipzig, het bijzondere historische karakter en het unieke bouwconcept van paleis en stadje, zal gespecialiseerde Nederlandse deskundigheid aangezocht worden aspecten van bescherming van het stadsgezicht, alsmede de toeristische mogelijkheden nader te onderzoeken.

Oranienbaum, marktplein met zicht op het paleis (foto KNOB, 1991).

Cornelis Springer as topographer?

J. Schaeps

Cornelis Springer (1817-1891) was an important townscape painter. Archives collect his drawings because of their topographical indications. However, in Springer's oeuvre the artist and the topographer contend for the mastery. Do his paintings and drawings really contain documentary value? This article discusses some image-conventions typical of Springer and makes a comparison with several works of other artists Springer showing dependence of these examples. Thus one of the principles he applied to his paintings is the *insertion* of a building, drawn after reality, into an invented environment. The principle of *removal* is related to the principle of insertion. Here different topographical elements are brought together in one representation. *Converting*, or the placement of small alterations in extant architecture is a very general principle in Springer's oeuvre. Even more than converting the *proportioning* of buildings is characteristic of Springer's way of painting. *Archaisement* is the last principle he applied to his townscapes. Being a romanticist Springer liked to place his representations in a Dutch 17th century setting. All five of these principles detract from the likeness of the represented architecture. The methods Springer applied rendering extant architecture not only differ in their measures of radicality, but also in frequency. Sometimes even two or more of these principles were combined in one painting at the same time. Apart from these personal methods Springer also borrowed principles and motifs from the oeuvre of other artists. Kaspar Karsen (1810-1896) was his most important teacher. Therefore Springer's early oeuvre is clearly influenced by Karsen. On the occasion of the Rembrandt festivities (1852) Karsen and Springer painted a sight of The Hague in an archaizing 17th century fashion. A lithograph of Jan Weissenbruch (1822-1880) however is the real example. Lithographs of the English artist Samuel Prout (1783-1852) both and the oeuvre of H. P. Schouten (1747-1822) and C. Pronk (1691-1759) inspired Springer to copying these townscapes as well, although the upholstery of the representations mostly is Springer's own. Thus the oeuvre of Cornelis Springer cannot be used as a source for topographical study in its own right. His numerous sketch-books prove that Springer in any case strove to give his townscapes a topographical content. His methods on the other hand contradict this supposition. Springer's oeuvre is being characterized by a longing for an ideal image rather than a resembling representation of reality. In his entire career Springer has been dominated by the nostalgic ideal of the small 17th century Dutch town. The transition from invented to recognizable townscapes did not change this idealistic character of his oeuvre. The topographical element was subordinated to the pleasant imaginary setting. Often several topographical elements are united. Sometimes Springer's representations are based on other works of art. In the 19th century copying other artist's compositions probably was not unusual at all.

P.S.

The summaries of the other articles will be published in issue 3 of volume 90.

Paleis Oranienbaum, vooraanzicht (foto KNOB, 1991).

Mariëtte Kamphuis studeert architectuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen met een bijzonder accent op de twintigste eeuwse architectuur en stedenbouw. Zij volgde aan de Technische Universiteit Delft het bijvak Stedenbouw. Haar doctoraalscriptie behandelt de Shell-woningbouw op Curaçao.

Ed Taverne, geboren 26 november 1938 te Haarlem. Sinds 1981 hoogleraar in de Geschiedenis van de Architectuur en Stedenbouw aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 1978 gepromoveerd aan de Rijksuniversiteit Groningen op het proefschrift *'In 't land van belofte: in de nieuwe stad'*. *Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680*.

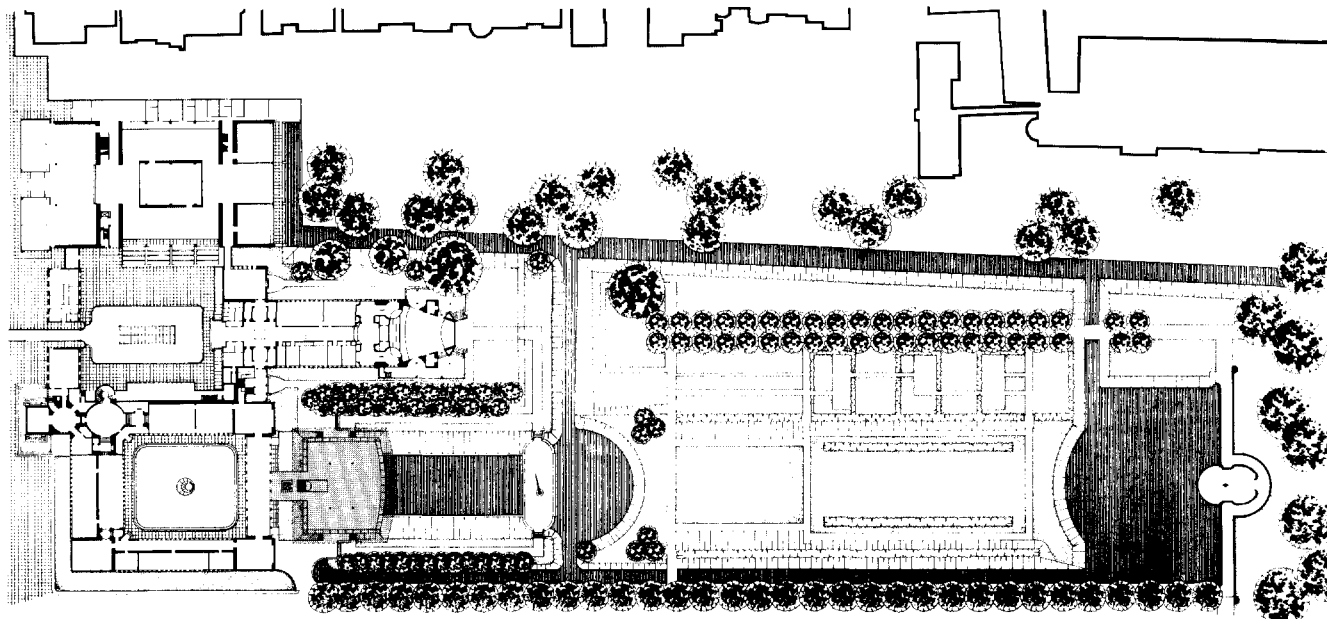
Martijn de Moor studeerde architectuurgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij volgde in Delft het bijvak Restauratie. Sinds september 1990 is hij als Ontwerper-in-opleiding werkzaam (tweejarige ontwerpersopleiding TU Delft en TU Eindhoven) ten behoeve van historische structuuranalyse stedelijke gebieden (specialisatie Restauratietechnologie).

J. Schaeps is werkzaam als onderzoeker op het Prentenkabinet van de Rijksuniversiteit Leiden. In 1990 organiseerde hij een tentoonstelling van de tekeningen van Cornelis Springer in het Teylers Museum in Haarlem.

ARCHITECTUUR

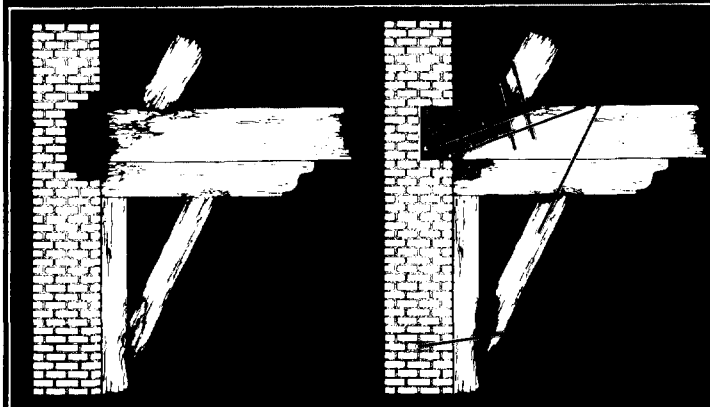
Het paviljoen Van Beuningen-De Vriese

(afbeelding behorend bij het bericht op blz. 64)

Situering van het nieuwe paviljoen. Links het bestaande museum Boymans; gerasterd het nieuwe paviljoen, georiënteerd op de monumentale as van de tuin (aan het eind van de as het Gedenkteken De Jongh). Aan de bovenzijde de bebouwingsrand van de Westersingel (tekening Architectenbureau Henket).

een sterk verhaal van Renofors

Renofors herstelt al ruim vijftien jaren aangetaste en verzwakte houtconstructies, zoals balkeinden, muurplaten, spantbenen, blokkelen etc. door middel van een polymeerchemische restauratietechniek met vooraf gemaakte statische berekeningen. Door toepassing van speciaal voor dit doel ontwikkelde epoxy-harsen en glasfibers zijn inmiddels in duizenden objecten de dragende en esthetische functies van vele houtconstructies herwonnen tegen relatief lage kosten en met optimaal behoud van het oorspronkelijke.

*Voor nadere informatie ligt er een documentatiemap voor u klaar, compleet met een (verkorte) lijst van door Renofors uitgevoerde objecten.

Renofors, gewapend in hout

behoeden om te behouden

Houtworm-, Boktor-, Bonte Knaagkever-, Zwamaantastingen, etc., bedreigen waardevolle houtconstructies in vele monumentale gebouwen zoals kerken, kastelen, molens, boerderijen enz.

Conserduc voert sinds 1950 curatieve en preventieve behandelingen uit tegen houtaanvretende insecten en houtaantastende schimmels met gebruikmaking van de modernste middelen en methoden, door geheel Nederland.

Conserduc is tevens leverancier van een modern pakket houtverduurzamingsmiddelen voor de Bouw en "doe het zelf".

Wilt u het oorspronkelijke behouden en kosten besparen? Vraagt u dan vrijblijvend onze documentatie aan of een kosteloos advies/offerte.

Lid van

CONSERDUC/RENOFORS^(R)

Stationsstraat 41a, 4921 AC MADE - Tel. 01626-86363* - Fax 01626-86044

Koninklijke Woudenberg Ameide

restauratie renovatie nieuwbouw

Koor en noordertransept met rouwborden

Foto's: L. M. Tangel, Rijksdienst voor de Monumentenzorg

In opdracht van de Kerkvoogdij der Hervormde Gemeente te Geertuidenberg werd de restauratie van dit prachtige kerkgebouw door ons uitgevoerd en momenteel is ook de restauratie van de toren in uitvoering.

voorstraat 7 - postbus 3 - 4233 zg ameide - tel. (01836) 6600
vestigingen te 's-gravenhage, groningen, medemblik, oosterwolde, valkenburg en zutphen

* aangesloten bij de stichting vakgroep restauratie

ISBN 906011.694.1

MOLENBOUW

HET STAANDE WERK VAN DE
BOVENKRUIERS

door Anton Sipman

552 pagina's
rijk geïllustreerd
formaat 18,5 x 26,5 cm
gebonden
3e druk

De eerste druk van dit unieke boek verscheen in 1975 en blijkt na al deze jaren niets van zijn actualiteit te hebben verloren. Door de enorme belangstelling en vraag is door de Walburg Pers besloten tot herdruk van dit standaardwerk; een must voor alle molenliefhebbers.

De in 1985 overleden tekenaar-schrijver Anton Sipman kwam als jong kunstenaar 'op de molens'. Hij trof toen de laatste nog in normaal bedrijf aan. Zijn eerste technische tekening op dit gebied (het gaande werk van een korenmolen) dateert uit 1934. Gedurende de vele jaren waarin hij de molens heeft opgemeten en in tekening heeft vastgelegd, groeide zijn kennis op molengebied. Hij leerde ook de historische bouwwijzen in bepaalde streken onderkennen. In dit boek behandelt hij het staande werk van de bovenkruiers en daarbij onder meer de bouw van de acht-, zes- en zestienkanten, uitvoeriger dan ooit is geschied. Dit boek verstrekt informatie over de geschiedenis en bouwwijze van de molen. Een werk waar een ieder die met molens en molenrestauraties heeft te maken, veel mee kan doen. Belangrijk als men bedenkt dat van de 10000 molens die Nederland nauwelijks honderd jaar geleden telde, nog maar tien procent over is.

WALBURG PERS

*Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij
de Walburg Pers, postbus 222, 7200 AE Zutphen,
telefoon 05750-10522, telefax 05750-41025,
postbank 2069668.*

ANTON SIPMAN

MOLENBOUW